

STRONGER
THAN FEAR

STRONGER
THAN FEAR

STRONGER THAN FEAR

STRONGER THAN FEAR

Małgorzata Quinkenstein

Benjamin Reich

The publication is supported by the German Federal Ministry of Finance

The Program Righteous Rescuers Pension Fund is funded by the German Federal Foreign Office

www.claimscon.org

ISBN 978-3-9826919-3-0

2024-2025 © Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference), Office Berlin, Authors

Page 105: Sabbath tablecloth originating from the Warsaw Ghetto donated to Janina Stupnicka, mother of Anna Bando.

Inventory No. MPOLIN-M1373 / POLIN Museum of the History of Polish Jews.

Texts: Małgorzata Quinkenstein, Gideon Taylor, Greg Schneider, Rüdiger Mahlo

Photos: Benjamin Reich

Translations: Ariel Rose (English), Teresa Dalecka (Lithuanian)

Proof reading English: Jessica Sirotin

Layout: Agnieszka Juraszczyk (Fundacja TRES)

Printing and binding: Drukmania

CONTENTS

INTRODUCTIONS	6
GIDEON TAYLOR	7
GREG SCHNEIDER	8
RÜDIGER MAHLO	9
MAŁGORZATA QUINKENSTEIN	10
 RIGHTEOUS	 12
DR. JANINA ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK	14
RAMUTĖ DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ	22
JÓZSEF KOSÁK	28
LUCJANNA ADAMCZYK-KUŹNICKA	34
JOHANNA AMANDA MEYER	40
EGLĖ-MARYTĖ BIMBRIENE	46
KAZIMIERAS AURIMAS RUZGYS	48
SIMONE PERRIER	58
JANINA TARAPAITĖ-SLIBURIENĖ	64
ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK	70
ANDRZEJ SITKOWSKI	76
DR. MÁRIA IVÁNNÉ FARKAS ABONYI	82
JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA	88
LYDIA SAVCHUK	94
DR. ANNA BANDO	100
PROF. DR. WITOLD LISOWSKI	106
PAULIEN REITSMA	114
MARIA GRZYSBOWSKA	120
LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC	126
LEON GODLEWSKI	132
BÉLA SÁNDOR ALMÁSY	138
ZOFIA TROJAN	144
BRONISŁAWA BAKUN	152
PROF. DR. MAGDALENA-MARIA STROE	158
LUCJAN SZMIT	164
DR. VERONIKA LUČIŪNAITĖ	170
HUGUETTE BLANCHIN	176
JAROSŁAWA LEWICKI	182
IRENA SENDERSKA-RZOŃCA	188
MARIA MIKRUT	194
MARGITA LEBDOVICOVA	200
STASĖ MINELGIENĖ	206
VASYL NAZARENKO	212
EUGENIUSZ PARCZEWSKI	218
TADEUSZ PARCZEWSKI	220
ZOFIA BUBLIK	228

INTRODUCTIONS

Gideon Taylor
President of the Claims Conference,
with Righteous Rescuer Bronisława Bakun

Bronisława Bakun lives near the small village of Janów, Sokółka, in Northeast Poland, the former shtetl from which my grandfather came. It was on a visit that I made to the village that I first met her. She is not a Shoah Survivor; she bears a title even more rare. She is a Righteous Rescuer. This small population of people are non-Jews who saved the lives of Jews during the Shoah, risking their own lives and the lives of their families in the process.

The round-up by the Nazis of 950 Jews from Janów took place on November 2, 1942. As Bronisława describes it, *“The Germans ordered the Poles to load these poor people onto carts and take them to a transfer point, from where they were to continue on to Kielbasin-camp.”* The fate of most of the inhabitants of Janów was described in testimony given in 1947 by Abraham Lipcer, aged 16, one of a small number of survivors of the shtetl. Six weeks after the roundups, many were transported to their death in Treblinka.

My grandfather left Janów around 1920 as a young man, aged about 16, making his way across Europe to end up in Ireland. He left behind his parents, as well as his sister and her family. He tried in vain to bring his niece, Mottel, to join him. A visit to Janów in 1938 was the last time he would see them.

During my last visit in Janów, I walked the streets where the Jews had lived, the wooden houses long burnt down, together with the magnificent wooden synagogue that once stood in the former Jewish area of the village. Eighty years later, there is not much left of the former Jewish community. After visiting the Jewish cemetery, we heard of an older woman whose family had helped the Jews of the town during the Shoah. We arranged to meet her, and after a drive through rolling hills, we pulled up to a farm. A wiry woman, Bronisława, sitting outside the house in the sunshine greeted us with a big smile. Her family and their neighbors managed to save six Jews from Janów and Sokółka.

“I never thought that for doing something good but normal, the humane thing, one can receive any compensation in this world.” These were the words of Bronisława upon hearing that she would be recognized by the Righteous Rescuer Pension Fund of the Claims Conference.

During the Shoah, approximately 27,000 people around the world were involved in direct aid to Jews. Today, in 2025, only 150 of this group are still alive. The Claims Conference is proud to be able to repay their sacrifice and maintain close and warm contacts with them.

Greg Schneider
Vice President of the Claims Conference,
with Survivor Mark Schonwetter

This album gives both a name and a face to the extraordinary courage displayed by those who aided persecuted Jews during the Holocaust. The creation of this album stems from the longstanding commitment of the Claims Conference to honoring the Righteous, a commitment that dates back to the very inception of our organization.

The Claims Conference serves as the principal negotiating body with the German government on matters of compensation and restitution for Holocaust survivors worldwide. Over the decades, through our annual negotiations, we have achieved a small measure of justice for many survivors, striving to provide them with the support and recognition they deserve. Soon after its founding, the Claims Conference honored the Righteous Among the Nations in various ways, acknowledging their immense bravery and moral integrity.

Shortly after its creation, the Claims Conference has upheld a commitment to honor the Righteous as a moral and ethical act of gratitude for the unparalleled courage these individuals demonstrated during the Shoah.

In 1963, Yad Vashem began officially recognizing individuals as Righteous Among the Nations, a program which name originates from the literature of the Sages (Chasidei Umot HaOlam). It describes non-Jews who came to the aid of the Jewish people in times of need. At the same time, under the leadership of Nahum Goldmann and Saul Kagan, the Claims Conference initiated material support for the Righteous. In 1986, the Jewish Foundation for the Righteous was established by Rabbi Harold M. Schulweis, z"l, and now led by Stanlee Stahl to increase aid to Righteous. After successful negotiations with the German government, the Claims Conference now provides increased assistance to Righteous Rescuers worldwide.

The publication of this album aligns seamlessly with yet another core mission of the Claims Conference: to preserve the memory of the Holocaust, educate future generations about its horrors. For years, we have worked tirelessly to achieve justice for Holocaust victims and ensure that their stories are passed down. A fundamental part of this mission is to illuminate the bravery and sacrifice of those who defied the Nazi regime.

This album on the Righteous Rescuers is a powerful contribution to that mission. Each page tells the unique story of individuals who, despite the grave dangers, extended a helping hand to Jews in hiding. These accounts describe the tremendous risks involved—sheltering people in cellars, barns, or hidden compartments, where every moment carried the threat of discovery. The album also underscores the extreme challenges the Righteous faced—securing food, forging documents, and arranging safe passage—actions that required both extraordinary resourcefulness and unwavering moral conviction.

This publication strengthens intergenerational dialogue, forging a link between the past and the present. By working with institutions dedicated to Holocaust documentation, we ensure that not only historical facts are preserved, but also the emotions, struggles, and sacrifices that form an invaluable legacy for humanity.

The album on the Righteous Rescuers is more than a historical record; it is a lesson for the world—one that teaches us that even in the darkest of times, there were those who chose good over evil.

Rüdiger Mahlo

Representative of the Claims Conference in Europe,
with Righteous Rescuer Janina Gutowska-Rożeczka

Righteous Rescuers are a testament to human compassion and moral courage. During history's darkest periods, these individuals risked everything—their own lives and the safety of their families—to save Jews persecuted by the Nazi regime. They stood against hatred and oppression, offering hope to those facing unimaginable horrors. Their bravery shows that even in overwhelming darkness, individuals can make a profound difference. Their legacy endures as a powerful example of humanity.

The history of these rescuers extends beyond the lives they saved. Their actions challenge us to consider our own responsibility to confront hatred and injustice. They demonstrate the courage needed to speak out, to act, and to choose empathy over apathy. These stories of heroism are not just historical accounts but meaningful lessons of Holocaust Education that resonate deeply with our world today, where acts of compassion and justice remain vital.

This is why the transmission of these stories are at the core of educating each and every generation on the Holocaust. By passing on the dramatic choices righteous rescuers made without giving in to their fear we preserve a sacred space of humanity for young people to refer to when their time comes to choose. At the same time the stories of the righteous rescuers sharpen our senses for the signs of intolerance and hatred in our time, gather our courage and stand up against it.

May these stories inspire us to build a world where courage is stronger than fear. The legacy of the Righteous Rescuers lives on, not only in the lives they saved but in the enduring radiance of their example.

Małgorzata Quinkenstein
Project Manager of the Claims Conference,
with Righteous Rescuer Stasé Minelgiene

The story of humanity began with an act of help. The first time our ancient ancestor stopped to assist an injured companion long before the Palaeolithic era, the world gained something far more significant than mere biological progress. That was the moment when a human became truly human. Carrying a wounded companion on their back to the safety of a cave, they acted without regard for self-preservation. This selfless gesture transcended the instinct for survival, marking humanity's first step toward compassion, selflessness, and solidarity. It was the birth of the first truly human value: the willingness to help others, even at personal risk.

At that moment, within that small cave, the story of humanity truly began. It was more than an act of physical aid—it was a profoundly moral act that became the foundation of our social bonds. From that simple yet powerful gesture emerged the capacity for empathy and compassion—qualities that have defined humanity for millennia.

Today, as we reflect on our civilization and all that we have accomplished, it is worth pausing to remember the primordial gesture that gave rise to the concept of the Righteous. Deeply rooted in Jewish tradition, the idea of the Righteous originates from the Torah and the idea that “The righteous are the foundation of the world.” According to this belief, thirty-six Righteous individuals exist in every generation whose actions protect the world from destruction. Their sacrifice, often unseen by the broader society, forms the moral bedrock upon which humanity's survival rests. Another piece of Jewish wisdom, recorded in the Talmud, declares, “Whoever saves one life saves the entire world.” According to this belief, the actions of each Righteous individual carry universal significance, for in saving a single life, they preserve an entire generation—and sometimes, an entire community.

The album you hold in your hands is dedicated to those who carry the light of hope for humanity. It is thanks to them that our civilization endures—not because of our ability to build, invent, or discover, but because of our ability to help.

In our modern world filled with technology, advanced medicine, and scientific progress, we must not forget what is most essential: our humanity. It is not defined by our progress but by our ability to help each other. In this sense, we are all heirs to that ancient ancestor who lifted their injured companion onto their shoulders. That moment reminds us to look beyond ourselves and, above all, care for others. Every act of help, every hand extended in a moment of need, carries forward that primordial gesture of compassion.

To the Righteous, I offer my deepest gratitude for the chance to speak with you and, even if only briefly, stand in the radiance of your goodness and light. Words cannot capture the depth of my gratitude or the magnitude of my respect for you. All I can say is that because of people like you, the world becomes a more human place.

Benjamin Reich
Photographer, with Righteous Rescuer Maria Mikrut

RIGHTEOUS

“The 11th commandment: don't be indifferent.”

Roman Kent / Marian Turski

DR. JANINA
ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK

BORN ON JUNI 09, 1932 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Nearly half a century after the war ended, following the fall of communism, the telephone rang at my parents' house. My father answered it, but after a few seconds, he handed the phone to me. "You talk," he stammered with emotion. "I can't believe it. It must be Paweł." The moment I heard his first words, I recognized my brother, little Paweł and all the memories from so many years ago flooded back. Two weeks later, Paweł arrived from Tel Aviv and stood at our door. He fell to his knees and clutched my mother by the legs, and we all cried our hearts out. No one felt ashamed of the tears. From that moment on, we were a family again, together, forever.

My father, Lech Maria, discovered the Będkowska Valley by chance and immediately fell in love with it. He invested our entire fortune in buying a piece of land, in Szaniec, right in the very center of the valley, and began building a house. Our family was large, and my parents had a strong passion for social work, which led my father to build a 20-room house in a very affordable way, using clay and sticks. Half of the house was for our family, while the other half served as accommodation for summer visitors, agricultural courses, the rural housewives' club, and other organizations.

Our house was known not only throughout the area but also in Kraków, where my parents had studied and lived before. Summer visitors frequently came from the city to stay with us. However, the situation changed drastically when Hans Frank took up residence in Wawel, and Nazi flags began to wave ominously on the streets of the city.

The first Jews to appear in our house were the family of our friend, Dr. Brzeziński. Soon after, others arrived. Then a ghetto was established, Jews were restricted from moving freely, and the Germans began conducting raids in our area to find those in hiding.

The first Jews to seek refuge in our home were the family of our friend, Dr. Brzeziński. Soon after, others arrived as well. Then a ghetto was established, Jews were restricted from moving freely, and the Germans began conducting raids in our area to find those in hiding.

The Będkowska Valley is hidden between rocks and is full of caves and forests, which makes it relatively easy to hide people there. During raids, our mayor and other residents would intercept the Germans at the entrance to the valley with a treat. Informants would then be sent to our house via a shortcut. By the time the occupiers showed up at our place, the Jews had enough time to escape and find refuge in the caves or in the forest.

One day the Germans arrived too quickly and five Jews were on the first floor of our house. Among them were Anna Wagner and her son Pinchas, whom we called Paweł. While Paweł played with me in our children's room on the ground floor, the Germans were loading his mother and four others onto a horse-drawn cart.

I remember one of the Germans entering our room and asking if there were any Jews left, as he had more names on the list. I firmly denied it, pointing to Paweł, and adding that my brother didn't know anything either. From that time on, we told Paweł to refer to our parents as "Mom" and "Dad," and I kept him occupied with play all day long to distract him from thoughts of his own mother, as even a hint of his distress could have endangered us all. Over time, he became a member of our family, and even helped us in the underground, hiding other Jews, and helping the partisans. We loved him like a brother and a son.

Right after the war, my parents learned that Anna Wagner and the other Jews had been murdered by the Germans on the way to the camp, and their bodies were buried in an unknown location. Despite extensive searches, their burial place could not be found. My mother therefore decided to officially adopt Paweł. However, being a very honest and conscientious person, she also reported his existence to the Red Cross, in case any of Paweł's relatives were searching for family members. A few months after the war ended, it was discovered that Paweł's real father was living in Palestine, where he had gone for work before September 1939. Paweł became Pinchas again and had to leave the Będkowska Valley. Our farewell was full of despair, both on the part of my parents and the boy.

Praėjus beveik pusšimčiui metų po karo, jau žlugus komunistizmui, mano tėvų namuose suskambo telefonas. Atsiliepė tėvas. Po kelių sekundžių, sujaudintas, perdavė ragelį man: – „Pakalbėk tu, – vos ištarė. – Aš negaliu patikėti... Man rodos, tai Pavelas (*Paweł*).“ Vos tik išgirdau pirmuosius žodžius, iškart atpažinau savo brolių – mažąjį Pauliuką. Visi tų laikų prisiminimai grįžo su jėga. Po dviejų savaitių Pavelas atskrido iš Tel Avivo ir pasirodė prie mūsų namų durų. Jis puolė ant kelių, apkabino mamą už kojų, ir visi pravirkome kaip maži vaikai. Niekas nesigėdijo ašarų. Vėl buvome šeima. Šįkart – jau visam laikui.

Mano tėvas, Lechas Marija (*Lech Maria*), visiškai atsitiktinai atrado Bendkovskos slėnį (lenk. *Dolina Będkowska*) ir iš karto jį įsimylėjo. Šanece (lenk. *Szaniec*), pačiame slėnio centre, jis už visus mūsų šeimos turėtus pinigus nupirko žemės ir ėmė savo rankomis statyti namą. Mūsų šeima buvo gausi, o tėvai – ypač aktyvūs visuomeninėje veikloje. Pasitelkęs paprastą, pigų statybos būdą – molį ir šakas – tėvas pastatė dvidešimties kambarių namą. Viena jo pusė buvo skirta mūsų šeimai, kita – poilsiautojams, žemės ūkio kursams, kaimo moterų rateliui ir įvairioms organizacijoms. Apie mūsų namus žinojo ne tik aplinkiniai – garsas buvo pasiekęs ir Krokuvą, iš kurios buvo kilę mano tėvai ir kur jie studijavo. Iš ten dažnai atvykdavo svečiai ilsėtis.

Viskas pasikeitė, kai Hansas Frankas įsikūrė Vavelio pilyje, o miesto gatvėse pradėjo grėsmingai plazdėti nacių vėliavos. Pirmieji žydai, pasirodę mūsų namuose, buvo mūsų bičiulio, gydytojo Bžezinskio (*Brzeziński*) šeima. Netrukus atvyko ir daugiau. Kai buvo įkurtas getas, žydams uždrausta laisvai judėti, o vokiečiai mūsų apylinkėse ėmė rengti reidus – ieškojo besislapstančių.

Bendkovskos slėnis, įsirežęs tarp uolų, pilnas urvų ir miškų, buvo puikiai tinkamas slėpimuisi. Per reidus mūsų burmistras ir keletas kaimo

gyventojų sulaikydavo vokiečius slėnio pradžioje, vaišindami juos ir užlaikydami kiek tik įmanoma ilgiau, o tuo metu per trumpesnę kelią į mūsų namus skubėdavo pasiuntiniai, nešdami perspėjimą. Kol vokiečiai pasiekdavo mūsų namus, žydai jau būdavo pasislėpę urvuose ar miške.

Tačiau vieną dieną vokiečiai atvyko greičiau, nei buvo tikėtasi, ir penki žydai nespėjo pasitraukti – jie liko antrame mūsų namo aukšte. Tarp jų buvo Ana Vagner (*Anna Wagner*) su sūnumi Pinchu, kurį mes vadinome Pauliuku – Paveleku. Tą dieną jis žaidė su manimi vaikų kambaryje pirmame aukšte, kai vokiečiai jau krovė jo motiną ir kitus keturis žmones į vežimą. Prisimenu, kaip vienas vokiečių įėjo į mūsų kambarį ir paklausė, ar čia dar yra žydų, nes jo sąrašė trūko žmonių. Tvirtai atsakiau, kad daugiau nieko nėra, ir, rodydama į Pauliuką, pridūriau, kad jis – mano brolis ir irgi nieko nežino. Nuo tos dienos pradėjome mokyti berniuką vadinti mūsų tėvus mama ir tėčiu. Aš visą dieną žaisdavau su juo – stengdavausi atitraukti jį nuo minčių apie jo tikrąją mamą. Tai galėjo mums visiems kainuoti gyvybę. Laikui bėgant Pauliukas tapo tikru mūsų šeimos nariu. Jis net prisidėjo prie pagrindinės veiklos – padėdavo slėpti kitus žydus, rėmė partizanus. Mes mylėjome jį kaip brolių ir sūnų.

Netrukus po karo paaiškėjo, kad Ana Vagner ir kiti tąkart sulaikyti žydai buvo nužudyti vokiečių pakeliui į stovyklą. Jų kūnai palaidoti nežinomoje vietoje. Nepaisant daugybės pastangų, kapavietės rasti nepavyko. Mama nusprendė oficialiai įsivaikinti Pavelą, bet būdama sąžininga ir pareiginga, užregistravo jį Raudonajame Kryžiuje – jei kada nors jo giminės pradėtų jo ieškoti. Po kelių mėnesių paaiškėjo, kad Pavelo tikrasis tėvas yra gyvas ir gyvena Palestinoje – dar prieš 1939-ųjų rugsėjį jis buvo išvykęs ten ieškoti darbo. Pavelas vėl tapo Pinchu ir turėjo palikti Bendkovskos slėnį. Atsisveikinimas buvo labai skausmingas – tiek jam, tiek mūsų tėvams.

DR. JANINA ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK

Place of rescue of Jews:
Dolina Będkowska/
Kraków, Poland

LECH MARIA ROŚCISZEWSKI, HIS WIFE JANINA AND CHILDREN MICHAŁ AND JANINA PROVIDED SHELTER TO JEWS THROUGHOUT WORLD WAR II. OVER TWENTY PEOPLE PASSED THROUGH THEIR HOUSE IN THE BĘDKOWSKA VALLEY. THOSE WHO TEMPORARILY LIVED IN THEIR HOME RECEIVED FALSE PAPERS FROM LECH MARIA AND VARIOUS TYPES OF MATERIAL SUPPORT. THROUGHOUT THE OCCUPATION, THE ROŚCISZEWSKI FAMILY HID PAWEŁ PINCHAS WAGNER IN THEIR HOUSE. HE SURVIVED THE WAR AND LEFT FOR ISRAEL. MOST OF THE JEWS WHO NEEDED HELP FROM THE ROŚCISZEWSKIS CAME FROM KRAKOW.

MEMORIES

PAWEŁ PINCHAS
WAGNER'S FAMILY
TODAY

RAMUTĖ
DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ

BORN ON DECEMBER 05, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

I remember that Malka and her children came to us when it was still very warm, but an Indian summer was already in the air. She had lost her husband and oldest son a few weeks earlier, and she was emaciated and terrified. But she was a strong woman, very strong, driven by a single goal: to save her children from death.

Malka had escaped from the ghetto in Kudirkos, after hearing alarming news that the Germans would murder women and children within a few days. Such information spread quickly, but not everyone believed it at the time; not everyone could believe that something so terrible would occur. At that time, it was beyond comprehension that 650 women and children would be shot and thrown into ditches in the forest within days. Unfortunately, most of those who were aware of the danger had nowhere to run anyway. Malka was lucky, because a friendly farmer risked his life to help her and her children escape from the ghetto. The Dubininkas, Ramutė's family, worked with Malka to arrange for her children to be separated and hidden with various trusted families.

Kopel and Mina stayed with us. We quickly changed their names to Lithuanian-sounding ones, Janutė and Petras, respectively. Although they were older than me, I took on the responsibility of caring for them. I felt like I grew up in just one day. My father took Malka and her two children to a friend, Poniškaitis, who lived in terrible poverty with seven children of his own. Fortunately, they had a priest in their family,

Antanas, a Salesian prior, who took the youngest Glik, Izrael-Izer, to his monastery. There, he baptized him and arranged for him to be sheltered with a teacher, Jonas Stašaitis. Meanwhile, Janutė and Petras lived with us for several years. Petras was a very handsome young man, he had beautiful hair, jet-black and thick. Janutė, on the other hand, had lively, joyful eyes, and she was curious about everything. She was always eager to ask questions.

From time to time, they had to hide with another family, then return to us. I regularly walked around the village, as a little girl whom no one paid much attention to, and listened to what people said. Thanks to this, we always knew in advance when the Germans would come, when there would be a search, or who and what the Lithuanian police suspected. I was a little spy, and also a food supplier. In the village, no one paid much attention to young children at that time, so I could carry something in a bundle, run here and there, and venture into the forest, where we sometimes had to hide Janutė and Petras, and bring them food when needed. I don't even remember if I was afraid. I probably was, because I was very careful and knew that we could be murdered for helping Jews. But I cared deeply for these two, they were like family, like cousins. It didn't matter to me whether they were Jewish or not. My parents embraced them with open hearts and arms, and I treated them as warmly as I could. I may have even liked Petras a little...

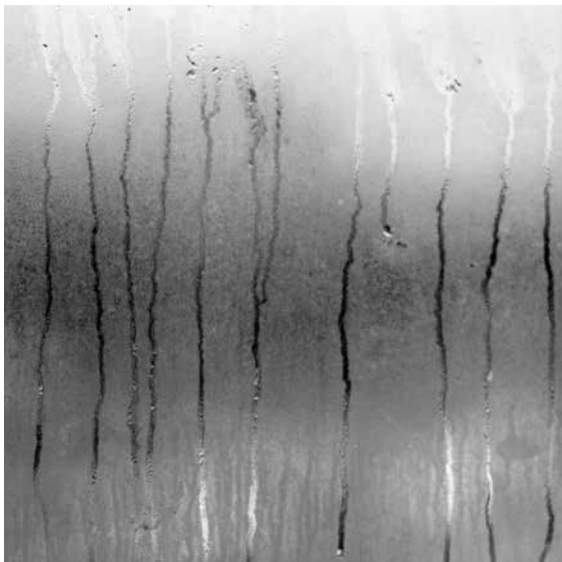
Prisimenu, kad Malka Glik su vaikais atvyko pas mus dar tvyrant šiltam orui – tai buvo „bobų vasaros“ metas. Prieš kelias savaites ji neteko vyro ir vyriausiojo sūnaus, buvo išbadėjusi ir labai išsigandusi. Tačiau tai buvo nepaprastai stipri moteris, vedama vieno vienintelio tikslo – išgelbėti savo vaikus nuo mirties. Ji pabėgo iš Kudirkos Naumiesčio geto, kai pasklido žinia, kad vokiečiai po kelių dienų ketina sušaudyti visas moteris ir vaikus. Tokios žinios tuomet sklisdavo greitai, nors ne visi jomis tikėjo – daugelis tiesiog negalėjo patikėti tokia siaubinga tiesa. Atrodė neįtikėtina, kad per kelias dienas miške būtų galima nužudyti 650 moterų ir vaikų, o jų kūnus sumesti į duobes. Deja, net ir tie, kurie suprato grėsmę, dažnai neturėjo kur bėgti.

Malkai pasisekė – vienas pažįstamas ūkininkas ryžosi surizikuoti ir padėjo jai su vaikais ištrūkti iš geto. Mūsų šeima kartu su Malka nusprendė jos vaikus išskirstyti ir paslėpti pas skirtingas pažįstamas šeimas. Kopelis ir Mina liko gyventi pas mus. Greitai pakeitėme jų vardus į lietuviškai skambančius – Janutę ir Petrą. Nors jie buvo vyresni už mane, iš esmės aš jais rūpinausi. Atrodė, kad per vieną dieną suaugau.

Mano tėtis Malką su dviem jos vaikais nuvežė pas draugus – Poniškaičius. Nors jų šeima gyveno dideliame skurde ir augino net septynis savo vaikus, jie turėjo kunigą – Antaną, saleziečių vienuolyno priorą.

Jis pasiėmė jauniausiąjį Glikų sūnų Izraelį-Izerį į vienuolyną, pakrikštijo jį, o vėliau surado jam prieglobstį pas mokytoją Joną Stašaitį.

Mes su Janute ir Petru gyvenome kartu keletą metų. Petras buvo labai gražus jaunuolis – turėjo nuostabius, tankius, juodus it anglis plaukus. Janutė – smalsi, gyvų, džiugių akių, viskuo domėjosi, visko klausinėjo. Kartais jiems trumpam tekdavo pasislėpti pas kitą šeimą, bet paskui jie vėl sugrįždavo. Aš – dar maža mergaitė – vaikščiodavau po kaimą, ir niekas į mane per daug nekreipė dėmesio. Klausydavausi, ką žmonės šneka, ir taip visada iš anksto sužinodavome, kada gali pasirodyti vokiečiai, kada vyks kratos, ką ir kuo įtaria lietuvių policija. Buvau tarsi maža šnipė, o kartu – ir maisto tiekėja. Tokie kaip aš, maži vaikai, kaime niekam nekėlė įtarimų. Galėjau neštis ryšulėlį, lakstyti šen bei ten, nueiti į mišką, kur kartais reikėdavo paslėpti Janutę ir Petrą ar nunešti jiems maisto. Neprisimenu, ar tada bijojau. Tikriausiai taip – buvau labai atsargi, nes žinojau, kad už pagalbą žydams mus gali nužudyti. Tačiau aš juos taip pamilau – jie man tapo tarsi šeima, kaip pusbrolis ir pusseserė. Man visiškai nerūpėjo, kad jie žydai. Mano tėvai priėmė juos atvira širdimi, todėl ir aš juos mylėjau visa širdimi – kaip tik mokėjau. Gal net Petras man truputį patiko...

RAMUTĖ DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ

Place of rescue of Jews:
Žalvėderiai, Lithuania

THE GERMANS BEGAN THEIR OCCUPATION OF KUDIRKOS NAUMIESTIS ON JUNE 22, 1941. JUST TWELVE DAYS LATER, THEY MASSACRED ALL THE JEWISH MEN IN TOWN—150 IN TOTAL. AMONG THEM WERE JANKEL GLIK AND HIS ELDEST SON LEIB. THE WOMEN AND CHILDREN WERE MURDERED ON SEPTEMBER 16, 1941, WHEN THEY WERE MURDERED IN THE FOREST IN PARAŽNIAI, EIGHT KILOMETERS FROM KUDIRKOS NAUMIESTIS.

IN TOTAL, ABOUT 20 FAMILIES WERE INVOLVED IN RESCUING MALKA GLIK AND HER CHILDREN PESE, KOPEL, MINA, AND IZRAEL-IZER. THESE FAMILIES OFFERED VARIOUS FORMS OF ASSISTANCE, WORKING TOGETHER TO PROVIDE BOTH SPIRITUAL AND MATERIAL SUPPORT. NOT ALL THE NAMES OF THESE PEOPLE ARE KNOWN TODAY BECAUSE THEIR ACTIVITIES WERE CARRIED OUT IN SECRET, OFTEN WITHOUT REVEALING THEIR REAL NAMES AND PLACES OF RESIDENCE, TO AVOID EXPOSURE IN THE EVENT OF A FAILURE THAT COULD END IN THEIR DEATH.

JÓZSEF KOSÁK

BORN ON JUNI 07, 1938 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

Our neighbor, Pál Kohn, was taken to a labor camp in 1944 because he was Jewish. His wife and children remained in Budapest. During the spring and summer of that year, Jews were being transported to Auschwitz and his wife, Erzsébet, was fearful that her family would meet the same fate. My parents and I decided to help them. I accompanied Erzsébet to the camp where Pál was held, and we waited until late in the evening, when the prisoners returned from work.

Pál knew we would come for him; we had our ways of letting him know. I was just a small child—small, skinny, and easily overlooked. At the agreed moment, I took Pál by the hand, and we walked towards the train station. We did it naturally, as if we had simply gotten mixed with a group of prisoners. We walked confidently, like a father and son. On the way, Pál tore the yellow star from his old coat. The stars were sewn on tightly, and it was difficult to remove them like that but fortunately, no one paid any attention to the struggle. We boarded a train and returned to Budapest.

It's hard to believe today that everything went so smoothly, but at the time we thought only of getting home. A trembling eight-year-old and an emaciated, exhausted Jew in old clothes! I can't even tell you how terrified I was. I guess I was just made of pure fear.

My parents prepared a place for the Kohn family to live in the basement of our bakery. The building still stands today at 100 Váci út. in the 13th district. Pál, Erzsébet, and their daughter Márta lived there in hiding. Imré, their son, helped my father, Florian, in the bakery. I'm not sure how my parents managed it, but Imré obtained a special document that allowed him to stay in Budapest as someone essential to the

running of the bakery. Perhaps it was secured through bribes? We are all bribe-takers, so maybe that's how it worked out. Regardless, Imré could walk the streets and work with my father more or less normally, while his parents and sister sat in the basement for several months.

Our district was relatively quiet, Germans often came to visit us, but it was mostly for social reasons—they came for a good [bread] roll. My mother spoke excellent German and her brother was in the army, in the Wehrmacht. However, he deserted quite quickly and also went into hiding. I remember that we burned his uniform in the oven to ensure that no trace remained. However, the Germans who visited us in the bakery were unaware of this and were very nice to us.

We also briefly hid a Jewish man from Italy. I remember him very well because he was always singing, which was very dangerous, so we had to keep him quiet. He was a businessman, and I often saw him after the war—he always had thousands of things to do. I recall that he went bankrupt once because he gambled on horse races, but he managed to get back on his feet.

Imré, on the other hand, became a policeman after the war and fell in love with the daughter of a restaurant owner. However, nothing came of this romance, because he was compelled to marry the daughter of some official from Mongolia. At that time, during Tsedenbal's rule, Mongolia was quite fashionable.

As for Imré's sister, she married a bookseller, who unfortunately died in a car accident in Yugoslavia. He suffered a heart attack while driving. Fortunately, Márta survived the accident and later remarried. We always had good contact with Márta and her two children. She was the one who decided to nominate us to Yad Vashem.

Mūsų kaimyną Palą Kohną (*Pál Kohn*), kaip žydą, 1944 m. išvežė į priverstinio darbo stovyklą. Jo žmona Eržebet (*Erzsébet*) su vaikais liko Budapešte. Tų metų pavasarį ir vasarą vyko masinės žydų deportacijos į Aušvicą, todėl Eržebet labai bijojo, kad toks pat likimas gali ištikti ir jų šeimą. Aš ir mano tėvai nusprendėme jiems padėti.

Kartu su Eržebet nuvažiavau į stovyklą, kur buvo laikomas Palas, ir laukiau iki vėlyvo vakaro, kol kaliniai sugrįžo iš darbų. Palas žinojo, kad atvyksime jo pasiimti – turėjome savų būdų jį apie tai informuoti. Tuo metu buvau dar visai mažas, liesas, smulkaus sudėjimo berniukas – niekas į mane nekreipė dėmesio. Kai atėjo sutartas momentas, griebiau Palą už rankos ir patraukėme link stoties.

Viską darėme taip natūraliai, tarsi būtume atsitiktinai įsimaišę į kalinių būrį. Ėjome ryžtingai – kaip tėvas su sūnumi. Pakeliui Palas nuo seno palto nusiplėšė geltoną žvaigždę. Jos būdavo tvirtai prisiūtos – ne taip paprasta tiesiog nuplėšti. Laimei, niekas neatkreipė dėmesio į tą tampymą. Įsėdome į traukinį ir grįžome į Budapeštą. Dabar sunku patikėti, kad viskas pavyko taip sklandžiai, bet tuomet galvojome tik apie viena – kaip pasiekti namus. Aš, drebantį aštuonmetis, ir išsekęs, skurdžiai apsirengęs žydas! Net negaliu apsakyti, kaip baisiai bijojau – atrodė, kad esu sudarytas vien tik iš baimės.

Mano tėvai Kohnų šeimai paruošė slėptuvę mūsų kepyklos rūsyje. Tas pastatas iki šiol stovi Váci út 100, XIII rajone. Ten slapstėsi Palas, Eržebet ir jų dukra Marta (*Márta*). Jų sūnus Imrė (*Imré*) padėdavo mano tėvui Florianui dirbti kepykloje. Nežinau, kaip tėvams tai pavyko, bet Imrė gavo specialų dokumentą, leidžiantį jam likti Budapešte kaip

būtino darbuotojo statusą turinčiam kepyklos darbininkui. Gal tai buvo išspręsta per kyšius? Kas žino – visi esame paperkami. Bet kokių atveju, Imrė galėjo gana laisvai vaikščioti po miestą ir dirbti kartu su mano tėvu, o tuo metu jo tėvai ir sesuo kelis mėnesius slapstėsi rūsyje.

Mūsų rajonas buvo palyginti ramus, nors vokiečiai neretai užsukdavo ir pas mus. Tačiau jie elgėsi draugiškai – ateidavo nusipirkti skanių bandelių. Mano mama puikiai kalbėjo vokiškai – jos brolis tarnavo Vermachte, bet gana greitai dezertyravo ir taip pat turėjo slapstytis. Atsimenu, kaip jo uniformą sudeginome krosnyje, kad neliktų nė menkiausio pėdsako. Vokiečiai, kurie lankydavosi mūsų kepykloje, apie tai nieko nežinojo, todėl su mumis elgėsi labai mandagiai.

Trumpai slėpėme ir vieną žydą iš Italijos. Geraį jį prisimenu – jis vis dainuodavo, o tai buvo labai pavojinga, todėl tekdavo jį nuolat tildyti. Jis buvo verslininkas – po karo dažnai jį sutikdavau: visada įsisukęs į reikalus. Kartą, pamenu, jis bankrutavo lošdamas ant arklių, bet vėliau vėl atsitiesė.

Imrė po karo tapo policininku ir įsimylėjo vieno restorano savininko dukrą. Tačiau ši meilė neišdegė – jam teko vesti kažkokio Mongolijos pareigūno dukrą. Tuo metu Mongolija buvo labai „madinga“ – tai buvo Cedenbalo valdymo laikai. O Imrės sesuo Marta ištekėjo už knygyno savininko, kuris, deja, žuvo Jugoslavijoje per automobilio avariją – vairuojant jį ištiko infarktas. Laimei, Marta liko gyva ir vėliau dar kartą ištekėjo.

Su Marta ir jos dviem vaikais visuomet palaikėme artimus santykius. Būtent ji nusprendė pateikti mūsų istoriją Jad Vašem institutui, kad būtume įtraukti į Pasaulio tautų teisuolių sąrašą.

JÓZSEF KOSÁK

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary

ON MARCH 19, 1944, THE WEHRMACHT ENTERED HUNGARY, AND THE PRO-NAZI GOVERNMENT OF DOEME SZTOJAY TOOK POWER. ADOLF EICHMANN, THE HEAD OF THE JEWISH SECTION IN THE REICH MAIN SECURITY OFFICE, ASSUMED CONTROL OF THE DEPORTATION OPERATION. IN PREPARATION FOR THIS, A REGISTER OF INDIVIDUALS OF JEWISH ORIGIN WAS COMPILED, REGARDLESS OF THEIR RELIGIOUS AFFILIATION. THEY WERE FORCED TO WEAR YELLOW STARS AND WERE ISOLATED IN TRANSIT CAMPS AND GHETTOS. OF THE APPROXIMATELY 800,000 JEWS IN HUNGARY, FEWER THAN 200,000 SURVIVED THE WAR.

LUCJANNA
ADAMCZYK-KUŹNICKA

BORN ON DECEMBER 15, 1928 IN POLAND, LIVES IN POLAND

On October 12, 1942, the Germans gathered all the Jews still living in the ghetto of Denków in the market square, right outside our windows. Among them were the Frymel family, with whom we had lived under one roof from early 1940 to mid-1941. Icek Frymel knew that they were to be taken to Treblinka the next day, so before he went to the square, he fell to his knees in front of my mother, pleading for her to save his two sons. My mother did not want him to kneel before her, and her eyes filled with tears as she sensed that they were seeing each other for the last time. I looked at little Blimka, huddled close to her mother Sara. The next day, there was no one left in the market square. They were all murdered in Treblinka. Small children, Blimka with her beautiful braids, women, and men.

Blimka's brothers, Chajm and Mojżesz, were working in a forced labor camp in Bodzechów during the liquidation of the ghetto. It was not far from us. In February 1943, after escaping from a transport to Opatów, they arrived in Denków and knocked on our door. My parents were terrified and my mother didn't know what to do. My sister and I pleaded with them to hide the brothers in the house, despite the grave risk of the death penalty. I was fourteen at the time and while I wanted to live, I also wanted them to survive. If we didn't take them in, they were facing certain death.

My parents organized a hiding place for them in our apartment, marking the beginning of a two-year period filled with fear and anxiety. I stopped going to school because I couldn't concentrate on anything. Each time I returned from the store, I wondered whether everyone who had stayed at home was still alive. Had one of the neighbors reported us? Had the Germans started a raid? Every time I left the house, I wondered if I would return to find my family and the Frymel family still alive. Fear was my constant companion. Sometimes at night, if I heard a sound, I would wake up and lie awake, unable to fall back asleep.

Before the war, the Adamczyk family lived in western Poland, where Jan Adamczyk, the father of the family, worked as a civil servant. When the war broke out, the Germans resettled over 750,000 Poles from western Poland to the General Government. The Adamczyk's were among those displaced, and ended up in Denków, a small town near Ostrowiec Świętokrzyski, which was predominantly inhabited by Jews. The Germans had not prepared any apartments for the displaced Poles, so thousands of people were forced to camp in various locations across eastern Poland. The Frymel family met the Adamczyk family in the market square in Denków, and offered them shelter in their spacious apartment in the town center.

We immediately developed a mutual sympathy for each other. Sara Frymel shared the kitchen with my mother, while we occupied one room, and they took the other. The large middle room was shared. Sara kept a kosher kitchen, so we had to be very careful not to misuse anything or put it away incorrectly. My younger brother was constantly playing pranks on Sara. Once he threw a sausage into her Passover pot – since it was Easter, my mother had managed to get a sausage for us. Sara never used that pot again and gave it to our mother, who felt sorry about Janek's prank. I also remember that we celebrated Christmas together in 1940. We even took a photo with everyone sitting together in front of the Christmas tree. In another photo, I am with my sister Jadwiga, and Mojżesz and Chajm are seated next to us on a pile of stones. This was before the ghetto was established in the spring of 1941.

In January 1945, as the Red Army entered Denków, we needed to carefully plan Chajm's and Mojżesz's return to the town so that none of the neighbors would discover they had been hiding in our apartment.

We decided together that they would leave at night and return to the market square at noon. That was the safest for us and for them. The next day, everyone saw Mojżesz and Chajm greeting us at the door of the house.

1942 metų spalio 12-ąją Denkuvo (lenk. *Denków*) turgaus aikštėje, tiesiai prieš mūsų langus, vokiečiai suvarė visus žydus, dar likusius miestelio gete. Tarp jų buvo ir Frymlų (*Frymlowie*) šeima, su kuria nuo 1940-ųjų pradžios iki 1941-ųjų vidurio gyvenome kartu po vienu stogu.

Icekas žinojo, kad kitą dieną visus išveš į Treblinką. Prieš išeidamas į aikštę jis atsiklaupė prieš mano mamą ir maldavo išgelbėti du jo sūnus. Mamai buvo nepakeliama matyti jį klūpantį – jos akyse kaupėsi ašaros. Ji nujautė, kad mato jį paskutinį kartą.

Žiūrėjau į mažąją Blimkę (*Blimka*), stipriai įsikibusią į motiną Sarą. Kitą dieną aikštė jau buvo tuščia. Visi – maži vaikai, Blimkė su savo gražiomis kasytėmis, moterys, vyrai – buvo nužudyti Treblinkoje.

Blimkės broliai, Chaimas (*Chaim*) ir Mozė (*Mojżesz*), geto likvidavimo metu dirbo priverstinio darbo stovykloje Bodzechuve (lenk. *Bodzechów*), netoliese. 1943-ųjų vasarį, pabėgę iš transporto į Opatuvą (lenk. *Opatów*), netikėtai pasirodė Denkuve ir pasibeldė į mūsų duris. Tėvai išsigando – mama nežinojo, ką daryti. Su sese pradėjome maldauti, kad berniukus paslėptume namuose, nors už tai grėsė mirties bausmė. Tuo metu man buvo keturiolika. Norėjau gyventi, bet lygiai taip pat troškau, kad išgyventų ir jie. Jeigu nebūtume jų priglaudę, jų likimas būtų buvęs aiškus – mirtis. Tėvai įrengė slėptuvę mūsų bute. Nuo tos dienos prasidėjo dvejus metus trukęs gyvenimas, kupinas baimės ir nuolatinio nerimo. Nustojau lankyti mokyklą – nebegalėjau susikaupti. Kaskart grįždama iš parduotuvės galvodavau: ar namuose esantys dar gyvi? Ar kuris kaimynas mūsų neįskundė? Ar vokiečiai nesurengė kratos? Kiekvieną kartą išeidama iš namų nežinojau, ar grįžusi rasiu namiškius ir Frymlus sveikus. Baimė tapo nuolatinio palydovu. Naktimis, išgirdusi menkiausią garsą, pabUSDavau ir ilgai negalėdavau užmigti.

Prieš karą mūsų šeima – Adamčikai (*Adamczykowie*) – gyveno vakarinėje Lenkijoje, kur tėvas Janas dirbo valstybės tarnautoju.

Karui prasidėjus, vokiečiai iškeldino daugiau nei 750 tūkstančių lenkų iš vakarų į Generalinę Guberniją. Tarp jų buvome ir mes. Atsidūrėme Denkuve – mažame miestelyje netoli Ostrovecio Šventokšyskio (lenk. *Ostrowiec Świętokrzyski*), kur daugumą gyventojų sudarė žydai. Perkeltiems žmonėms vokiečiai nesuteikė jokio būsto – tūkstančiai jų klajojo po rytinę Lenkiją, ieškodami pastogės. Mums pasisekė – Denkuvo turgaus aikštėje sutikome Frymlus, kurie mus priglaudė po savo stogu – jie gyveno erdviam bute pačiame miestelio centre.

Nuo pat pradžių tarp mūsų užsimezgė nuoširdus ryšys. Sara Frymel su mūsų mama pasidalijo virtuve. Gyvenome viename kambaryje, Frymlai – kitame, o didelis vidurinis kambarys buvo bendras. Kadangi Sara griežtai laikėsi košerinės virtuvės taisyklių, turėjome būti labai atsargūs – kad nieko netyčia nepadėtume ne vietoje ar netinkamai panaudotume.

Mano jaunesnysis brolis Janekas dažnai krėsdavo Sarai išdaigas. Kartą, per mūsų Velykas, kai mama buvo gavusi dešros, jis tyčia įmetė gabalėlį į Saros pesachinį puodą. Nuo tada Sara to indo daugiau nebe-naudojo – atidavė jį mamai, kuriai buvo labai gėda dėl Janeko elgesio. Prisimenu ir 1940-ųjų Kalėdas, kurias šventėme visi kartu. Netgi išliko nuotrauka – visi susėdę prie eglutės. Kitoje – aš ir mano sesuo Jadvyga (Jadwiga), o šalia mūsų, ant akmenų krūvos, sėdi Mozė ir Chaimas. Tai buvo 1941-ųjų pavasaris, dar prieš įsteigiant getą.

1945 metų sausį į Denkuvą įžengė Raudonoji armija. Reikėjo sugalvoti įtikinamą istoriją apie tai, kaip Mozė ir Chaimas esą „sugrįžta“ į miestelį – kad kaimynai nesuprastų, jog visą tą laiką jie slapstėsi mūsų namuose. Nusprendėme, kad berniukai išeis iš buto naktį, o kitą dieną, vidurdienį, „sugrįš“ į turgaus aikštę. Tai buvo saugiausias sprendimas – tiek jiems, tiek mums. Kitą dieną visi matė, kaip Mozė ir Chaimas sveikinas su mumis prie mūsų namų durų.

Place of rescue of Jews:
Denków, Ostrowiec
Świętokrzyski, Poland

IT IS STILL NOT KNOWN EXACTLY WHEN THE GHETTO IN DENKÓW WAS CREATED, ALTHOUGH THE DATE OF ITS ESTABLISHMENT IS LINKED TO THE ESTABLISHMENT OF THE GHETTO IN OSTROWIEC ŚWIĘTOKRZYSKI, WHICH WAS SET UP IN APRIL 1941. THE GHETTO WAS LIQUIDATED ON OCTOBER 13, 1942, WHEN 500 PEOPLE WERE TAKEN TO TREBLINKA, WHERE THEY WERE IMMEDIATELY MURDERED.

JOHANNA AMANDA MEYER

BORN ON DECEMBER 07, 1932 IN GERMANY, LIVES IN GERMANY

Imagine this: my nation allowed six million people to be murdered, just like that, simply because they were Jews. This phenomenon has haunted me for many years. It remains an inscrutable mystery to me. One person might be deranged, but for a madman to lead a crowd and for that crowd to agree to such a crime - this is beyond comprehension. And please don't tell me that no one knew anything.

I come from a household where Nazism and its consequences were clearly explained from the start. My father was actively involved in the anti-Nazi opposition. In September 1939, he was imprisoned, but his well-placed friends managed to secure his release. He could leave prison but only on the condition that he also left Germany, ideally as an official in a distant location, to avoid further scrutiny. Consequently, my family was sent to the "General Government" in southeastern Poland. We first went to Opatów and later to Złoczów, where my father became the director of the Department of Supply and Agriculture.

My father, Josef, was a highly educated agronomist with years of experience in the agricultural administration of Thuringia and Bavaria. He had been forced to retire in 1938 when the regime learned of his anti-Nazi views. This „delegation” to occupied Poland was essentially an exile. Berlin was convinced that they could rid themselves of an inconvenient person in this way. In their stupid Nazi heads, the thought never occurred that he would continue operating as he had before. We would help him, only less officially, quietly taking advantage of my father's position and his possibilities.

My father was responsible for supplying various institutions in the region: public offices, hospitals, the army, the fire brigade and postmen, and many others. He was not only a very brave man, but also exceptionally inventive. Upon arriving in Złoczów, he fortuitously met a German-speaking Jewish lawyer, Dr. Szlomo Altman, who was then working as a baker's assistant. Together, they devised a conspiracy to manipulate food distribution which lasted for months. My father invented fictitious institutions that sounded impressive in reports sent

to Berlin, allowing him to divert more food to the ghetto. The Jewish Hospital was also renamed the General Hospital in the documents, and thanks to this, the food rations were increased. One day, we visited a German warehouse where several hundred liters of vegetable oil were kept. Under the pretext of quality control, my father inspected the entire room with the owner, while we secretly filled several cans with spoiled food remains. At some point, my father staged a truly theatrical inspection of the barrels, looking into them, pulling out the dirty remains, and shouting: "Are you keeping this for us, the Germans? Do you want to poison us? Away with it! Throw it to the Jews!" In this way, the ghetto received over 200 liters of oil, just before the Passover holiday. This happened in 1942, because the inhabitants of the ghetto did not live to see the next Passover. Unfortunately, the Germans began the liquidation action four days before the holiday. Then, my father arranged for Mrs. Nuszka Altman to be given false documents in the name of Maria Rubiczeńska and transported by car to the train station in Lviv. From there, she traveled to Warsaw, where no one knew her. She found refuge and worked for some time, helping with daily chores. Shlomo was placed with a farmer friend, and survived until liberation.

Starting from January 1942, we had an accountant named Józef Batiszka living with us. My sister and I adored him. Our parents had smuggled him, his wife, and their son out of the ghetto under the pretense of needing him to manage their finances. We called him "our Józef," because he was like an uncle. He was a warm and loving person.

After the murder of the people from the ghetto, when the police and SS began searching houses in Złoczów for hidden Jews, we, unfortunately, had to separate the Batiszka family and put each of them in different locations. Their son did not survive, likely murdered by the SS. He was only one year old. It is incomprehensible to me what kind of person could believe that such a tiny child posed a threat or what type of nation believes such a lunatic. I am still searching for answers to this day.

Isivaizduokite: mano tauta leido nužudyti šešis milijonus žmonių – tiesiog šiaip sau, vien todėl, kad jie buvo žydai. Šis faktas man neduoda ramybės jau daugelį metų. Man tai – neįmenama mįslė. Vienas žmogus gali būti beprotis, bet kaip toks beprotis sugeba patraukti paskui save minią ir įtikinti ją pritarti siaubingam nusikaltimui? Tai – nesuvokiama. Ir prašau nesakykite, kad niekas nieko nežinojo.

Esu kilusi iš šeimos, kurioje nuo pat pradžių aiškiai ir nedviprasmiškai buvo kalbama apie nacizmo esmę bei jo keliamą pavojų. Mano tėvas priklausė antinacistinei opozicijai. 1939-ųjų rugsėjį jis buvo suimtas, bet netrukus paleistas – padėjo įtakingi draugai. Tačiau tik su sąlyga: jis galėjo išeiti iš kalėjimo tik tuo atveju, jei paliks Vokietiją. Geriausia – kaip valdininkas, komandiruotas dirbti kur nors toliau nuo akių, kad daugiau nebekristų režimui įtarimų.

Taip mes atsidūrėme Generalinėje Gubernijoje – pietryčių Lenkijoje. Iš pradžių apsigyvenome Opatuve (lenk. *Opatów*), o vėliau persikėlėme į Zločuvą (lenk. *Złoczów*), kur tėvas tapo Aprūpinimo ir žemės ūkio departamento direktoriumi.

Mano tėvas Josefas buvo puikiai išsilavinęs agronomas, ilgus metus dirbęs Turingijos ir Bavarijos žemės ūkio administracijoje. Tačiau 1938-aisiais, kai režimas išsiaiškino jo antinacistines pažiūras, jis buvo priverstas išeiti į pensiją. Ši „komandiruotė“ į okupuotą Lenkiją buvo savotiška tremtis – Berlynas manė atsikratęs neparankaus žmogaus. Tačiau nacistinių galvų siaurume net nešmėkštelėjo mintis, kad tėvas tęs savo veiklą – tik jau nebe taip atvirai, o tyliai, išnaudodamas savo pareigas ir turimas galimybes. Mes, jo šeima, jam talkinome.

Tėvas buvo atsakingas už įvairių regiono institucijų – viešųjų įstaigų, ligoninių, kariuomenės, ugniagesių, pašto darbuotojų ir kitų – aprūpinimą. Jis buvo ne tik nepaprastai drąsus, bet ir be galo sumanus. Vos atvykęs į Zločuvą, laimingo atsitiktinumo dėka, kepykloje sutiko vokiškai kalbantį žmogų – teisininką dr. Šlomą Altmaną (*Szlomo Altman*). Kadangi jis buvo žydas, buvo priverstas dirbti kepėjo padėjėju. Ilgą laiką jie abu slapta rengė planą, kaip padėti getui per maisto paskirstymą. Tėvas sugalvodavo neegzistuojančias įstaigas – atskaitose Berlynui

jis skambėdavo visiškai įtikinamai. Tokiu būdu jis galėdavo oficialiai skirti didesnius maisto kiekius – kurie iš tikrųjų keliaudavo į getą. Be to, dokumentuose jis pakeitė Žydų ligoninės pavadinimą į „Bendrąją ligoninę“, o tai leido padidinti maisto davinius.

Vieną dieną kartu su tėvu nuėjome į vokiečių sandėlį, kuriame buvo laikomi keli šimtai litrų augalinio aliejaus. Tėvas apsimetė atliekantis kokybės patikrą, kartu su sandėlio savininku apėjo visas patalpas, o tuo metu mes į kelias statines įmetėme sugedusių maisto likučių. Po kiek laiko tėvas suvaidino tikrą teatrališką sceną: atidarė tas statines, ėmė traukti nešvarius likučius ir šaukė: – „Ar jūs tai skiriate mums, vokiečiams? Norite mus nunuodyti? Šalin tai! Atiduokit tai žydams!“ Taip getas gavo daugiau kaip du šimtus litrų aliejaus – kaip tik prieš Pesacho šventę. Tai buvo 1942-aisiais. Kito Pesacho geto gyventojai jau nesulaukė.

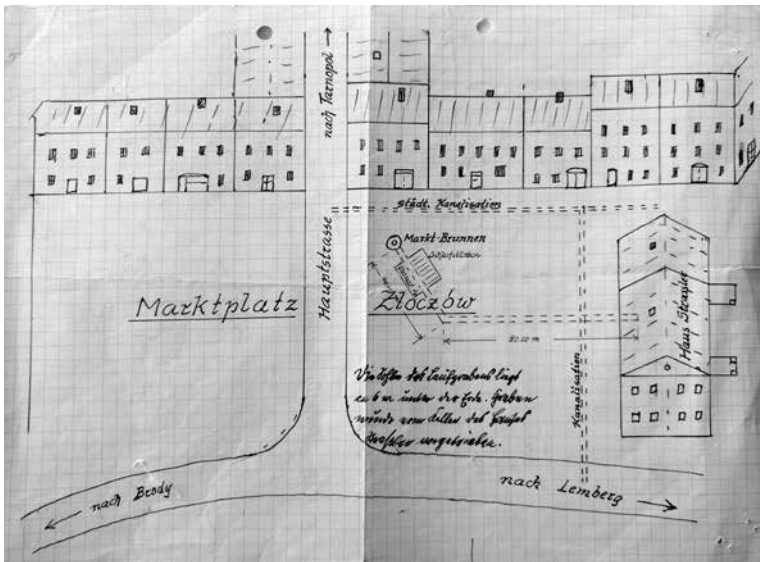
Geto likvidavimo akciją vokiečiai surengė likus keturioms dienoms iki šventės. Tą dieną tėvas įsodino ponią Nušką Altman (Nuszka Altman) į automobilį – dar anksčiau buvome parūpinę jai suklastotus dokumentus Marijos Rubičėnskos (*Maria Rubiczeńska*) vardu – ir nuvežė ją į Lvivo geležinkelio stotį. Iš ten ji išvyko į Varšuvą, kur niekas jos nepažinojo. Kurį laiką ji dirbo namų tvarkytoja. Tuo metu Šlomą pavyko paslėpti pas pažįstamą ūkininką – ten jis išbuvo iki pat išlaisvinimo.

Be to, nuo 1942-ųjų sausio su mumis gyveno buhalteris Juzefas Batiška (Józef Batiszka). Mes su seserimi jį labai mylėjome. Tėvai jį, kartu su žmona ir sūnumi, ištraukė iš geto kaip „būtiną žmogų finansų tvarkymui“. Jis mums buvo tarsi dėdė – šiltas, mielas žmogus. Vadindavome jį „mūsų Juzefu“.

Po geto sunaikinimo, kai policija ir SS pradėjo kratyti Zločuvo namus ieškodami pasislėpusių žydų, Batiškų šeimą teko išskirstyti – kiekvieną slėpėme kitoje vietoje. Deja, jų mažasis sūnus neišgyveno – greičiausiai jį nužudė SS. Jam tebuvo vieneri metai. Koks turi būti beprotis, kad vienerių metų vaiką laikytų grėsme? Ir kokia turi būti tauta, kad patiktų tokiu bepročiu? Iki šiol ieškau atsakymo.

JOHANNA AMANDA MEYER

JOSEF AND ELFRIEDE MEYER AND THEIR DAUGHTERS JOHANNA AND HERTA, DIRECTLY AIDED FOUR JEWS—MOSZE AND NUSZKA ALTMAN, AND JÓZEF AND SARA BATISZKA—SAVING THEIR LIVES.

Place of rescue of Jews:
Złoczów, Poland
(today Ukraine)

EGLÉ-MARYTÉ BIMBRIENE

BORN ON SEPTEMBER 01, 1928 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

KAZIMIERAS AURIMAS RUZGYS

BORN ON APRIL 16, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

Kazimieras Aurimas Ruzgys:

I was sitting alone in my house in Dudenai, my sisters were gone. As I looked out the window, I saw my mother walking through our yard. It seemed to me that I was dreaming. Just a few days earlier, my mother and the Kacs were on the list of people to be killed in Wilkomierz. I was not yet fourteen, but I was already an adult. I hadn't seen her for six months. I started crying.

Eglé-Maryté Bimbriene:

Leiba was one of the first victims killed by the Germans in Giedraičiai during the first days of July 1941. The Germans lined up the Jews and shot them. Such a terrible massacre. Izrael fell to the ground, lying under the corpse of his own son, the bullet having missed him. By that time Berta and Mira were already with us. Then Izrael came.

- K: My mother and I often went to the market in Giedraičiai, where we sold fruit and vegetables. We were on our own, my father was gone and my mother could support us only by sewing. The Kacs had a large shop there, with various goods. Sometimes we could barter: Mama would give them fruit, and in exchange, they would give Mama the materials she needed for sewing. Sometimes we would also get things on credit.
- E: I really liked Berta. We would sometimes play together. She was always so energetic - full of life and joy. But when they appeared at our door that terrible night when they lost Leib and thought Izrael was dead too, they looked like ghosts. They stood in the hallway, trembling, not knowing what to do. We were probably the only family that that could help them.
- K: Our mother hesitated about taking them in, concerned for concerned for our safety. But in the end,, we begged her to let the Kacs stay with us. If she hadn't agreed, they would have been murdered that same night for sure.
- E: Mom simply said: "Whatever will be, will be!" And she hugged the two Kac. Izrael joined them soon after, still covered in Leib's blood. At first,, we thought they would stay with us for a month or two. But we lived together for almost three years.
- K: We had to establish important rules for our coexistence, or rather for their hiding. We had a small house but it had it had various small

rooms, cellars, and pantries. There was also a tiny smokehouse. If any of us saw any danger, they would hide in the e smokehouse and stay there stay there until it was quiet again.

- E: Danger lurked everywhere. It wasn't just the Germans or the police. We were afraid of every neighbor. Anyone might notice something suspicious. We had three more people in the house, which meant more laundry, more food, sometimes louder conversations. People used to live closely together back then back then, and laundry was done by the river, the pond,, or in the yard. Everyone saw everything, even what underwear we were washing. We had to be careful with everything. Cooking wasn't easy either, because we had to cook twice as much as normal. So we had to have twice as many products.
- K: The Kacs couldn't leave the house at all; they were confined; they were confined for several years. Such a situation takes its toll on people's' psyches. On top of that, we constantly felt threatened. We were scared for our lives every minute.
- E: The neighbors grew more and more suspicious. And we were more and more nervous. There were rumors that the Russians would win – and that became our hope. Unfortunately, one day Lithuanian policemen arrived in arrived in the village and parked in front of our house. Someone must have informed on us. They began questioning our youngest sister,, and out of fear she admitted she admitted that we were hiding Jews in the house.
- K: The good fortune in misfortune was that everyone knew that the Russians would eventually reach us, that the front would come and the police no longer felt so untouchable. That's why they didn't kill any of us. They just took Mom and the Kacs to the prison in Wilkomierz, today it's known as known as Ukmergė.
- E: Mom's brother was going crazy. He loved her so much - she was his beloved sister. He sought help through his friends. One day, he returned from Wilkomierz and said that Mom and the Kacs were on the list of people to be executed. He had seen had seen the list posted on a pole in town.
- K: We were desperate. We sold everything we had, even the sewing machine. We collected money for bribes, which we gave to the right

- people, but we still weren't sure if Mom and the Kacs would survive. We endured six months of such terrible torment.
- E: In July 1944,, the Russian front approached and the Soviets began appearing in the surrounding villages. On the one hand, we were very happy, but on the other hand, we were afraid of being brutally raped. My sister and I ran away to the forest and hid there. Kazimieras was left alone in the empty house. When we returned, we found him sitting with our mother. And then I felt happiness.
- K: Mom and the Kacs were freed and went to our cousin who lived in Vaitkuškis. When the front moved on, she found the courage toto return home.

- E: Our mom, Leokadja, was a wonderful and wise woman. Even though she often doubted the success of the whole undertaking, we drew strength from her in the most difficult moments.
- K: Such events leave a mark on a person for life. The war hardened me so much that my sea adventures as a sailor never scared me. I had known real fear, the kind that grips you second by second for years. After that, nothing seemed scary anymore.

Kazimieras Aurimas Ruzgys:

Sėdėjau vienas namuose Dudėnuose. Seserų nebuvo. Žiūrėjau pro langą – ir staiga pamačiau mamą, einančią per mūsų kiemą. Atrodė, lyg sapnuočiau. Prieš kelias dienas ji kartu su Kacais buvo įrašyta į pasmerktųjų sąrašą Vilksmergėje. Man dar nebuvo keturiolikos, bet jaučiausi tarsi suaugęs. Nebuvau jos matęs šešis mėnesius. Pravirkau.

Eglė-Marytė Bimbriene:

- Leiba buvo viena iš pirmųjų aukų, kurias vokiečiai nužudė Giedraičiuose pirmomis 1941-ųjų liepos dienomis. Jie rikiavo žydus į eiles ir šaudė. Tikros skerdynės. Izraelis pargriuvo ant žemės ir atsidūrė po savo sūnaus lavonu – kulka jo nepalietė. Tuo metu Berta ir Mira jau buvo pas mus. Vėliau prisijungė ir Izraelis.
- K: Su mama dažnai važiuodavome į Giedraičius, į turgų – parduodavome vaisius ir daržoves. Likome vieni: tėvo jau nebebuvo, o vien iš siuvimo mama mūsų išlaikyti negalėjo. Kacai ten turėjo didelę parduotuvę, prekiaavo viskuo. Kartais apsiikeisdavome: mama jiems atveždavo vaisių, o jie duodavo siuvimo reikmenų. Kartais duodavo ir skolon.
- E: Labai mėgau Bertą. Kartais žaisdavome kartu. Ji visada buvo kupina energijos, gyvybės, džiaugsmo. Bet tą siaubingą naktį, kai jos atėjo

prie mūsų durų, netekusios Leibos ir galvodamos, kad žuvo ir Izraelis, jos atrodė kaip šmėklos. Stovėjo koridoriuje, drebo, nežinojo, kur dėtis. Tikriausiai mes buvome vieninteliai, kurie galėjo joms padėti.

- K: Mūsų mama dvejojo, ar jas priimti – dėl mūsų pačių saugumo. Bet galiausiai mes ją įtikinome, kad Kacai liktų. Jei ji nebūtų sutikusi, jos, ko gero, būtų buvusios nužudytos tą pačią naktį.
- E: Mama trumpai tarė: „Kas bus, tas bus!“ – ir apkabino Bertą su Mira. Netrukus prisijungė ir Izraelis – dar visas išteptas sūnaus Leibos krauju. Iš pradžių manėme, kad jie pasiliks mėnesiui ar dviem, o kartu pragyvenome beveik trejus metus.
- K: Turėjome nustatyti aiškias gyvenimo kartu – tiksliau, jų slapstymosi – taisykles. Namas buvo nedidelis, bet jame buvo daug mažų patalpelių – kamarėlių, sandėliukų. Turėjome ir mažą rūkyklą – ten jie slėpdavosi, kai tik pastebėdavome pavojų. Sėdėdavo ten, kol vėl pasidarydavo ramu.
- E: Pavojus tykojo visur. Ne tik iš vokiečių ar policijos. Bijojo kiekvieno kaimyno – kiekvienas galėjo ką nors įtarti. Namuose atsirado trys papildomi žmonės – tai reiškė daugiau skalbimo, daugiau maisto, kartais garsesnių pokalbių. Tuo metu žmonės gyveno arti vieni kitų

– skalbdavo prie upės, prie tvenkinio ar kieme. Visi viską matė – net kokius apatinius skalbi. Turėjome būti atsargūs dėl kiekvienos smulkmenos. Ir su maistu nebuvo lengva – reikėjo gaminti dvigubai daugiau, vadinas, turėti dvigubai daugiau produktų.

K: Kacai visai negalėjo išeiti į lauką. Kelerius metus buvo visiškai uždaryti mūsų namuose. Toks gyvenimas stipriai veikia žmogaus psichiką. Be to, visi nuolat jautėme pavojų. Baimė dėl gyvybės tvyrojo kiekvieną akimirką.

E: Kaimynai darėsi vis įtarūs, o mes – vis labiau įsitempę. Jau sklido kalbos, kad rusai laimi, ir tai buvo vienintelė mūsų viltis. Deja, vieną dieną į kaimą atvažiavo lietuvių policininkai ir sustojo prie mūsų namų. kažkas, tikriausiai, mus įskundė. Jie pradėjo tardyti mūsų jauniausią sesutę – ir ji iš baimės prisipažino, kad slepiame žydus.

K: Laimė nelaimėje buvo ta, kad jau visi žinojo: rusai anksčiau ar vėliau pasieks ir mus. Frontas artėjo, o policininkai jau nesijautė tokie visagaliai. Tad mūsų nenužudė – tik išsivežė mamą ir Kacų šeimą į Vilkmergės kalėjimą, dabartinėje Ukmergėje.

E: Mamos brolis kraustėsi iš proto. Jis ją labai mylėjo – ji buvo jo mylimiausia sesuo. Bandė ieškoti pažįstamų, kad kaip nors ją išgelbėtų. Vieną dieną grįžo iš Vilkmergės ir pasakė, kad mama su Kacais įrašyti į mirties bausmei pasmerktų sąrašą. Jis pats matė tą sąrašą – prikabinatą ant stulpo miestelyje.

K: Buvome visiškai sugniuždyti. Pardavėme viską, ką turėjome – net mamos siuvimo mašiną. Surinkome pinigus kyšiams, davėme, kam reikėjo. Bet net ir tada nebuvo tikri, ar jie išgyvens. Šeši mėnesiai neapsakomo nerimo ir nežinios.

E: 1944-ųjų liepą priartėjo rusų frontas. Aplinkiniuose kaimuose jau pasirodė sovietų kariai. Viena vertus, džiaugėmės, bet bijojome žiaurumų – ypač prievartavimų. Aš su seserimi pabėgome į mišką. Tuščiame name liko tik Kazimieras. Kai grįžome, radome jį sėdintį su mama. Tą akimirką pajutau tikrą laimę.

K: Mama su Kacais buvo paleisti ir išėjo pas mūsų pusseserę, gyvenusią Vaitkuškyje. Kai frontas pasislinko toliau, mama ryžosi grįžti namo.

E: Mūsų mama Leokadija buvo nuostabi, išmintinga moteris. Nors ne kartą abejojo, ar šis sumanymas gali pavykti, sunkiausiomis akimirkomis visi sėmėmės iš jos stiprybės.

K: Tokie įvykiai palieka žmoguje randą visam gyvenimui. Karas mane taip užgrūdino, kad vėlesni mano jūreivio nuotyčiai niekada nebe-kėlė baimės. Aš pažinau tikrąją baimę – tą, kuri lydi tave sekundė po sekundės, metų metus. Po to jau

The prison building where Mrs. Ruzgys is being held along with Berta and Mira

Mrs. Ruzgys before IIWW

Place of rescue of Jews:
Dudenai/ Giedraičiai,
Lithuania

TWO MASS EXECUTIONS WERE CARRIED OUT ON THE JEWISH COMMUNITY OF THE SMALL TOWN OF GIEDRAIČIAI IN THE FOREST NEAR KAMARAUČIZNA IN JULY AND AUGUST 1941. THE RUZGYS FAMILY SAVED THREE PEOPLE: BERTA, MIRA, AND IZAK KAC.

MEMORIES

SURVIVORS,
THEIR FAMILIES
AND MEETINGS
WITH THE RUZGYS

SIMONE PERRIER

BORN ON DECEMBER 17, 1925 IN FRANCE, LIVES IN FRANCE

I was very young when I got married. It may seem strange today, but that's how things were back then. I didn't have a high school diploma. Instead, I got an apprenticeship and became a hairdresser. I loved my job, and never complained. My in-laws ran a restaurant with a large ballroom where they hosted parties with dances and an orchestra, so I worked for them too. We were a very close-knit, happy family.

I got married during the war, and those were difficult times; Raymond, my husband, was in the resistance, so I hardly saw him. He had to stay hidden. In 1943, the Malignac family came to us. They were a family of Polish Jews who had settled in Paris before the war. Max Malignac had lost his brother, who was deported from Paris, and his wife had lost two brothers as well. For the Malignacs, staying in Paris had become life-threatening. At the very beginning of their journey, they ended up in Limoges with a family whose father had been sentenced to death for participating in the resistance. Despite the great risk, this family took them in. However, over time, the suspicions of the Germans and informing neighbors made it impossible for them to stay, and the Malignacs had to move further, eventually arriving in our small town. And so, in early 1943, they ended up with us.

Henri, one of Max's brothers, was already hiding with my in-laws. He was the husband of Yvonne Roudier, a Catholic, a very good woman, and an acquaintance of my in-laws. Raymond and I had prepared a special hiding place for him in the attic, along with a rather complicated escape route in case of danger. Our house and Raymond's parents' house shared a common wall, which allowed us to make several secret passages in the attic. These passages, like a labyrinth, led from their

house to ours, and then to the street, which was behind a large garden. In the event of a raid or sudden inspection, no one could suspect that the escape route led almost to another street, not just to the back of the houses, but actually to a street a little bit behind our gardens. This gave us a sense of great psychological comfort, and nobody was ever caught.

During the hiding of the Malignacs, our direct connections with the resistance movement played a very important role. Thanks to these contacts, the family was able to obtain false documents under the name Lavaud, allowing them to move around the streets of Limoges relatively safely from time to time. The resistance movement also protected us from informers. I remember that once a nasty guy came to my in-laws and threatened to report us for helping Jews. At that time, it was enough to scare him with possible retaliation from the resistance and that horrible man never appeared again.

The only thing no one could protect us from was fear. Yes, we were scared. We were afraid for ourselves, I was afraid for Raymond, and we were afraid for the Jews in hiding. In Limoges and the surrounding area, there were convents that hid Jewish children. In moments of fear, I always consoled myself that the nuns must have been even more afraid than we were, and that their risk and responsibility were different. They were hiding children, small innocent children who had done nothing wrong to anyone. They had to teach them to lie, how to adopt new habits, and even how to pray. It must have been very difficult. Apart from the fear that accompanied us, the second worst thing was the lying. You had to lie to survive and to help others to survive. And I really don't like lying. Since the war, I have never lied again, never.

Ištekėjau labai jauna. Šiandien tai gali pasirodyti keista, tačiau anuomet buvo visiškai įprasta. Nors neturėjau brandos atestato, išmokau amato ir tapau kirpėja. Labai mėgau savo darbą ir niekada nesiskundžiau. Mano uošviai turėjo restoraną su didele pokylių sale, kur vykdavo šokiai su orkestru, tad dažnai padėdavau ir ten. Buvome darni ir laiminga šeima.

Ištekėjau karo metais – tai buvo sunkūs laikai. Mano vyras Raimondas (*Raymond*) priklausė pasipriešinimo judėjimui, todėl matydavomės retai – jis nuolat turėjo slapstytis.

1943 metais pas mus atvyko Malinjakų (*Malignac*) šeima – lenkų žydai, dar prieš karą apsigyvenę Paryžiuje. Maksas Malinjakas (*Max Malignac*) jau buvo netekęs brolio, deportuoto iš Paryžiaus, o jo žmona – dviejų brolių. Likti Paryžiuje jiems reiškė mirtiną pavojų. Iš pradžių jie pasitraukė į Limožą (pranc. *Limoges*), kur apsistojo pas šeimą, kurios tėvas buvo nuteistas mirties bausme už dalyvavimą pasipriešinimo judėjime. Nepaisydama milžiniško pavojaus, ta šeima priglaudė Malinjakus po savo stogu. Tačiau laikui bėgant, vokiečių ir vietinių skundikų įtarimams vis stiprėjant, padėtis tapo nepakeliama – ir Malinjakai buvo priversti persikelti kitur. Taip 1943-ųjų pradžioje jie atsidūrė mūsų mažame miestelyje.

Tuo metu pas mano uošvius jau slapstėsi Henris (*Henri*) – vienas iš Makso brolių. Jis buvo vedęs katalikę Ivoną Rudjė (*Yvonne Roudier*), labai gerą moterį, kurią mano uošviai pažinojo. Mes su Raimondu įrengėme jam slėptuvę palėpėje – su gana sudėtingu evakuacijos keliu pabėgimui pavojaus atveju. Mūsų ir Raimondo tėvų namai buvo sujungti bendra siena, todėl palėpėje padarėme keletą slaptų praėjimų – tarsi

labirintą, kuris vedė iš jų namo į mūsų, o iš mūsų – į kitą gatvę, esančią už didelio sodo. Per gaudynes ar netikėtus reidus niekam nebūtų šovusi į galvą mintis, kad pabėgimo kelias veda ne į kiemą, o į visai kitą, už sodų esančią gatvę. Tai teikė didžiulį psichologinį komfortą – niekas niekada nebuvo sugautas.

Slapstant Malinjakus, itin svarbus buvo mūsų tiesioginis ryšys su pasipriešinimo judėjimu. Būtent to dėka Malinjakai gavo suklastotus dokumentus Lavo (*Lavaud*) pavarde ir bent retkarčiais galėjo palyginti saugiai vaikščioti Limožo gatvėmis. Pasipriešinimo judėjimas taip pat saugojo mus nuo skundikų. Prisimenu, kartą pas mano uošvius užėjo kažkoks įžūlus tipas ir pagrasino įskusti mus už pagalbą žydams. Užteko užsiminti apie galimą pasipriešinimo kerštą – ir tas žmogus daugiau nė karto nebepasirodė.

Tačiau buvo vienas dalykas, nuo kurio niekas negalėjo apsaugoti – tai baimė. Taip, mes bijojome. Bijojome dėl savęs, aš nuolat nerimavau dėl Raimondo, bijojome ir dėl tų, kuriuos slėpėme. Limože ir jo apylinkėse veikė vienuolynai – ypač moterų – kuriuose buvo slepiami žydų vaikai. Kai mane apimdavo baimė, stengdavausi save guosti mintimi, kad vienuolės turbūt bijojo dar labiau. Jų rizika ir atsakomybė buvo kitokia – jos slėpė vaikus: mažus, nekaltus vaikus, kurie niekam nieko blogo nepadarė. Jos turėjo išmokyti juos meluoti, įsisavinti naujus įpročius, išmokti maldų. Tai turėjo būti be galo sunku.

Be nuolatinės baimės, antras sunkiausias dalykas buvo tai, kad reikėjo meluoti. Reikėjo meluoti tam, kad išgyventum, ir kad kiti išgyventų. O aš labai nemėgstu meluoti. Nuo karo laikų daugiau niekada nemelavau. Niekada.

SIMONE PERRIER

Place of rescue of Jews:
Neuvillas, Haute Vienne,
France

SIMONE PERRIER, ALONG WITH
HER HUSBAND RAYMOND AND HER
PARENTS-IN-LAW, PIERRE AND MELANIE,
RESCUED THE MALINGAC FAMILY:
MONIQUE, ANDRÉ, HÉLENA, MAX AND
MICHEL. THE MALINGACS WERE REFUGEES
FROM PARIS, WHERE THEY HAD LOST SOME
OF THEIR LOVED ONES. IN APRIL 1944, THEY
ENTERED SWITZERLAND ILLEGALLY.

JANINA TARAPAITĖ-SLIBURIENĖ

BORN ON JANUARY 22, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

I was a not-very-tall, and not-very-pretty child. I was about 11-12 years old when the worst happened. It was a very hot summer. The Germans were shooting Jews in the forests—first they took the men, then the women and children. Raseiniai was a small town where about 2,000 Jews lived. We resided nearby.

Hiding Jews was primarily about logistics. Every action, every moment had to be meticulously planned. And you always had to be careful about what you said, to whom, and about what. It was best not to talk too much with one's neighbors. The greatest concern was the children, making sure they didn't let anything slip.

All of this was very difficult. If someone was hiding just one person, it was certainly easier. But our place filled up quite quickly. At first, Nachum, who had been saved from the Raseiniai massacre, stayed with us. He was also helped by two other families: the Gylys and the Ramanauskases. Nachum had contact with the Jews hiding in the forests and those who were still in the ghettos. He convinced local farmers to take Jews in. He was a kind, good man, well-liked by many. We had known him before the war—always smiling, a handsome man. Right after the war, he married Sonia, who was also in hiding. She had escaped from the Kaunas ghetto and was mostly hidden with the Ramanauskases, I think. Nachum found her a place there. During that time, other escapees from the Kaunas ghetto were with us too. I remember Szmerl and Shimshon well, two brothers, and their sons Aron and Berl were with us. What troublemakers they were! Full of energy.

Then Nachum brought Feivel to us, who was Szmerl and Shimshon's brother-in-law. Sometime later, probably in 1943 or early 1944, more

people joined us: Chana and Sara Vink with their mother, Shalom, Dina, and then Hanoch. Mina Vink, the mother of these two sisters, was murdered in the last days of the war. It was a terrible misfortune. The Germans were already retreating, and we lived in hope of liberation. So we let our guard down a bit. Mina left the house at the wrong time, just as German soldiers were in the village. They killed her instantly, shooting her on the road. They must have known that she was Jewish. Maybe someone had told them? I don't know. I can't say. There was so much evil everywhere then, and to many, human life had become worthless.

Against this background, our mother, Anele, was like an angel. Our father had died in a distillery accident, so it was just the three of us at home: Stasys, Helena, and me. During the war, we were all adults, working and helping our mother however we could. Like most of our neighbors, we were quite poor. Despite this, our mother allowed almost 10 new people to live with us. She could not imagine refusing to help them. One day, our mother spoke with Nachum, who had come to us at night from the Ramanauskases, and promised him that she would help some of his relatives escape from the ghetto. And she did! A small woman in a headscarf; such a gray mouse. Only her face was radiant, always cheerful, even when she was worried. She went to the ghetto in Kaunas, with a letter from Nachum, containing precise instructions on what they should do to escape and make their way to us and the Ramanauskases. How happy we were when the whole operation ended in success. Mama was our heroine.

Tuo metu buvau dar vaikas – nei labai aukšta, nei labai graži. Man buvo gal vienuolika ar dvylika metų, kai prasidėjo patys baisiausi laikai. Tą karštą vasarą vokiečiai miškuose šaudė žydus. Iš pradžių išvesdavo vyrus, paskui – moteris ir vaikus. Raseiniai buvo nedidelis miestelis, kuriame gyveno apie du tūkstančius žydų. Mes gyvenome visai šalia.

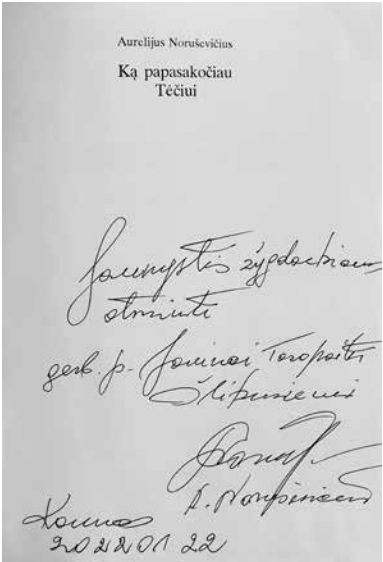
Žydų slėpimas pirmiausia buvo grynai logistinis reikalas. Kiekvienas žingsnis, kiekviena sekundė turėjo būti kruopščiai apgalvota. Nuolat reikėjo saugotis – ką sakai, kam ir apie ką. Su kaimynais geriausia buvo per daug nesišnekėti. Ypač reikėjo prižiūrėti vaikus, kad netyčia neišplepėtų ko nereikia.

Visa tai buvo labai sunku. Jei kas slėpė vieną žmogų, jam, aišku, buvo kiek lengviau. Bet pas mus greitai pasidarė ankšta. Pirmasis atsirado Nachumas (*Nachum*) – jis išsigelbėjo iš Raseinių žudynių. Be mūsų, jam dar padėjo dvi šeimos – Gyliai ir Ramanauskai. Nachumas palaikė ryšius su žydais, kurie slapstėsi miškuose, taip pat su tais, kurie dar buvo getuose, ir kalbino aplinkinius ūkininkus juos priglausti. Jis buvo šiltas, nuoširdus žmogus, daugelio mėgstamas. Pažinojome jį dar iki karo – visada besišypsantis, gražus vyras. Iškart po karo jis vedė Sonią, kuri taip pat slapstėsi. Ji pabėgo iš Kauno geto ir, regis, daugiausia glaudėsi pas Ramanauskus – ten Nachumas jai ir surado vietą. Tuo metu pas mus jau buvo apsistoję kiti pabėgėliai iš to paties geto. Gerai prisimenu Šmerlį (*Szmerl*) ir Šimšoną (*Szimszon*) – du brolius, kurie slapstėsi kartu su savo sūnumis Aronu (*Aron*) ir Berliu (*Berl*). O, kokie tai buvo padaužos! Tikras gyvas sidabras!

Vėliau Nachumas atvedė pas mus Fejvelį (*Fejwel*) – Šmerlio ir Šimšono svainį. Dar po kurio laiko, gal 1943-aisiais ar 1944-ųjų pradžioje, prisijungė dar keli: Chana ir Sara Vinkaitės (*Vink*) su mama Mina, taip pat Šalomas (*Shalom*) ir Dina, o vėliau – ir Hanochas (*Hanoch*). Mina Vink, tų dviejų seserų mama, buvo nužudyta pačiomis paskutinėmis karo dienomis. Tai buvo didžiulė nelaimė. Vokiečiai jau traukėsi, visi gyvenome išlaisvinimo viltimi ir buvome kiek praradę budrumą. Vieną dieną Mina išėjo iš namų, o kaime kaip tik buvo vokiečių kareivių. Jie ją nušovė tiesiog kelyje. Tikriausiai žinojo, kad ji žydė. Gal kas jiems pakuždėjo – nežinau, negaliu pasakyti. Tais laikais blogio buvo tiek daug, kad žmogaus gyvybė daug kam nebeturėjo jokios vertės.

Šiame fone mūsų mama Anelė buvo tarsi angelas. Tėtis jau buvo miręs – žuvo degtinės varykloje per nelaimingą atsitikimą. Namuose likome trise: Stasys, aš ir Helena. Per karą visi jau buvome suaugę, dirbome, kaip galėjome stengėmės padėti mamai. Gyvenome gana skurdžiai, kaip ir dauguma mūsų kaimynų. Tačiau mama priėmė beveik dešimt žmonių. Ji net nepagalvojo, kad galėtų jiems atsakyti.

Kartą mama kalbėjosi su Nachumu, kuris naktį atėjo iš Ramanauskų, ir pažadėjo jam padėti išvesti dalį jo giminaičių iš geto. Ir ji tai padarė! Smulki moteris su skarele ant galvos – tokia pilka pelytė. Bet jos veidas visada švytėjo – ramus net tada, kai būdavo labai susirūpinusi. Ji išvyko į Kauną, į getą, nešina Nachumo laiškų, kuriame buvo tikslūs nurodymai: ką ir kaip tiems žmonėms daryti, kad galėtų ištrūkti ir pasiekti mus ar Ramanauskus. Kaip mes džiaugėmės, kai viskas pavyko! Mama buvo mūsų didvyrė.

Place of rescue of Jews:
Raseiniai, Lithuania

DURING THE NAZI OCCUPATION, ON JUNE 30, 1941, THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO FOR THE JEWISH INHABITANTS OF RASEINIAI. THERE WERE ABOUT 2,000 PEOPLE THERE. ON AUGUST 27, 1941, THE GERMANS LIQUIDATED THE GHETTO AND THE JEWS WERE TAKEN TO THE BILIUNU DVARAS MONASTERY AND THEN MURDERED. THANKS TO ANELĖ TARAPIENĖ AND HER CHILDREN, STASIUKAS, ELENA AND JANINA, THE LIVES OF MORE THAN 12 PEOPLE WERE SAVED. THEY WERE NACHUM ZOLIN, SZMERL SHIMSHON, AARON AND BERL MILNER, FEJWEL KAGAN, SZALOM AND DINA FAKTOROWSKI, HANOCH GLIKMAN AND CHANA VINK AND HER SISTER SARA. THE MOTHER OF THE SISTERS, MINA VINK, WAS MURDERED IN THE LAST DAYS OF THE GERMAN OCCUPATION.

ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK

BORN ON JUNI 13 1941, IN POLAND (TODAY UKRAINE), LIVES IN POLAND

I believe we were saved by Saint Anthony, meaning the image of St Anthony. I still have it at home. There was a time when even Abram prayed to him. People lived in such stress at that time that they looked for comfort wherever they could. And there was something to be afraid of. About 12 people lived with us permanently on our small farm. We didn't have much space, some people were with us in the house, and some in the shed. Dad organized a nice place there, or at least relatively nice, according to the conditions.

Apart from fear, the main problem was the lack of space. It caused various emotions, not always positive. We had to deal with quarrels and bad moods. Mom believed that there was nothing better to end an argument than fresh air. The only problem was that the Jews hiding with us were not allowed to go outside, neither from the house nor from their hiding place in the shed. Fortunately, my parents were very resourceful and inventive. Once a week, there was a big laundry in our yard—usually bed linen and table linen. These were always large sheets of material, white duvet covers, tablecloths, and pillowcases. In the past, pillows were much bigger than they are today, so the pillow cases were also bigger. Dad put up washing lines all over the yard, but in such a way that they were like a spider's web. Those large sheets hanging down to the ground were like a labyrinth, concealing everything. That way, these poor people could come out of hiding.

I was a tiny toddler. I was born a few months before Róża and Herman came to us, followed by the rest of the people who stayed with us for a few years and we were like family. I was their favorite, the only little child in the house. At first, we had four-year-old Dawid with us, but my mother arranged a place for him and his mother Helena in

a convent. The nuns ran an orphanage, so they accepted the boy into a group of orphans and hid Helena too. It was the only solution for all of us to survive. Dawid cried a lot. He was lively and energetic, and that could bring us trouble. He simply couldn't sit still. However, Helena didn't want to leave him alone in the orphanage, so they separated from Mosze, her husband, who stayed with us until the very end of the war. Actually, everyone except Helena and Dawid stayed with us for a few years.

I was barely two years old when I was disciplined by my mother. I wasn't allowed to go into the shed or be in the yard when the people in hiding went out "for a walk" in the laundry. Everyone was afraid that I would say something stupid in front of the neighbors. Because of these restrictions, I started to be afraid too. Above all, I was afraid of people. Not those hiding with us, but of neighbors, policemen, soldiers, and partisans. Back then, someone always came "for a visit," of course unannounced, so we had to always be vigilant. We were most afraid of Germans and Ukrainians, especially the Ukrainian police. They would raid some houses, sometimes because someone had informed on their neighbors, and sometimes because they needed something to eat, money, or vodka.

We knew that our father would defend the Jews who lived with us until the very end. If anyone had discovered that the Jews were with us, we would have all been killed. My parents loved them all like family, and they felt the same way in return. Right after the war, we left Ukraine for Lower Silesia, where Abram found us all through correspondence from Australia. He called my father, his father, until the end of his life.

Manau, mus išgelbėjo šventasis Antanas. Turiu omenyje šventojo paveikslėlį, kurį iki šiol saugau namuose. Buvo toks momentas, kad net Abraomas meldėsi prie jo. Tuo metu žmonės gyveno nuolatinėje įtampoje ir ieškojo paguodos visur, kur tik įmanoma. Ir tikrai buvo ko bijoti.

Mūsų nedideliame ūkyje nuolat gyveno apie dvylika žmonių. Vietos buvo nedaug – vieni glaudėsi kartu su mumis namuose, kiti slėpėsi daržinėje. Tėtis joje buvo įrengęs kiek įmanoma jaukesnę slėptuvę – žinoma, atsižvelgdamas į to meto sąlygas.

Be nuolatinės baimės, viena didžiausių problemų buvo ankštumas. Tai kėlė daug emocijų – ne visada teigiamų. Turėjome susidoroti su pykčiais, ginčiais, bloga nuotaika. Mama tikėjo, kad niekas taip neišsklaido nesutarimų kaip grynas oras. Tačiau žydai, kurie slapstėsi pas mus, negalėjo išeiti į lauką – nei iš namų, nei iš daržinės.

Laimei, mano tėvai buvo labai išradingi. Kartą per savaitę mūsų kieme vykdavo didžioji skalbimo diena – dažniausiai skalbdavome patalynę ir staltieses. Tai būdavo didžiulės baltos drobės: pūkinių antklodžių ir pagalvių užvalkalai, staltiesės (tuo metu pagalvės būdavo gerokai didesnės nei šiandien, tad ir užvalkalai atitinkamai didesni). Tėtis kieme buvo ištempęs skalbinių virves taip, kad jos sudarytų tarsi voratinklį. Ant jų išdžiaustytos baltos drobės – iki žemės siekiantys skalbiniai – sudarydavo savotišką labirintą ir užstodavo viską aplink. Tada tie vargšai galėdavo trumpam išeiti iš slėptuvės į gryną orą.

Tuo metu buvau dar visai maža – gimiau vos keliais mėnesiais anksčiau, nei pas mus apsigyveno Rožė (*Róża*) su Hermanu, o vėliau – ir kiti žmonės. Jie praleido pas mus kelerius metus, tapome kaip viena šeima. Buvau visų jų numylėtinė – vienintelis mažas vaikas namuose.

Iš pradžių kartu su mumis dar buvo ketverių metų Dovydėlis (*Dawidek*), bet mama jam ir jo motinai Helenai surado vietą vienuolyne. Ten vienuolės turėjo vaikų namus – berniuką priėmė į našlaičių grupę, o Heleną paslėpė už vienuolyno sienų. Tai buvo vienintelis būdas jiems išgyventi.

Dovydėlis daug verkdamas, buvo judrus ir labai gyvas – negalėjo nustytgi vietoje. O tai galėjo visiems mums užtraukti nelaimę. Helena nenorėjo palikti jo vieno našlaičių prieglaudoje, todėl nusprendė išsiskirti su savo vyru Moše (*Mosze*), kuris liko pas mus iki pat karo pabaigos. Iš tiesų visi, išskyrus Heleną ir Dovydėlį, pas mus praleido kelerius metus.

Kai man buvo vos dveji, mama pradėjo mane griežtai drausminti. Griežtai buvo draudžiama eiti į daržinę ar būti kieme, kai besislapstantys žmonės išeidavo „pasivaikščioti“ tarp skalbinių. Visi bijojo, kad netyčia ko nors neišplepėčiau prie kaimynų. Dėl šių draudimų pati ėmiau bijoti – visų pirma žmonių. Bet ne tų, kurie slėpėsi pas mus, o kaimynų, policininkų, kareivių, partizanų. Tais laikais vis kažkas „ateidavo į svečius“ – žinoma, be įspėjimo, todėl reikėjo būti nuolat budriems. Labiausiai bijojome vokiečių ir ukrainiečių – ypač ukrainiečių policijos. Jie rengdavo kratas kai kuriuose namuose: kartais dėl to, kad kas nors įskųsdavo kaimynus, o kartais – tiesiog ieškodami maisto, pinigų ar degtinės.

Žinojome, kad mūsų tėtis gintų pas mus gyvenančius žydus iki paskutinio atodūσιο. Jei būtų išaiškėję, kad juos slepiame – būtume visi nužudyti. Tačiau mano tėvai juos visus mylėjo kaip šeimos narius, o šie atsilygino tuo pačiu.

Iškart po karo išvykome iš Ukrainos į Žemutinę Sileziją. Ten mus per laiškus surado Abraomas (*Abram*) – mūsų ieškojo net iš Australijos. Iki pat gyvenimo pabaigos jis vadino mano tėtį savo tėvu.

ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK

THE CZERWIEŃ FAMILY HID 12 JEWS ON THEIR FARM BETWEEN 1941 AND 1944. THE JEWISH COMMUNITY IN RAWA RUSKA NUMBERED 7,400 PEOPLE. ALMOST ALL OF THEM WERE MURDERED IN BELZEC AND DURING THE MASSACRE CARRIED OUT BY THE GERMANS IN THE GHETTO IN DECEMBER 1942.

Place of rescue of Jews:
Rawa Ruska, Lviv, Poland
(today Ukraine)

ANDRZEJ SITKOWSKI

BORN ON NOVEMBER 09, 1928 IN POLAND,
PASSED AWAY IN JANUARY 2025, IN GERMANY

One aspect of living in hiding is the interruption of one's biography. Normally, we go to work, school, university, meet friends, engage in sports, tend to a garden, or visit museums, theaters, and libraries. We simply live. Jews who had to hide during WWII did not have such opportunities. In fact, they had no chance for any of these activities. They had to interrupt their education, and even if they survived, they often had no chance to continue their education after liberation. Many were left alone in the world, without loved ones, means of subsistence, or a home. Their homes had been taken from them during the war, and they could not get them back. Often, they emigrated, quickly started looking for work, began new families and had to forget about their interrupted education.

That is why I am talking about the interrupted biographies of the survivors, about the years of their lives taken away from them, which they spent in oppression, humiliation, and unimaginable pain. There are accounts from those who survived concentration or extermination camps revealing a profound longing for a book, for the written word. Someone might argue that such a longing seems trivial in the face of the enormity of the suffering and death experienced by the Jews, but it was there—deeply ingrained as one of their yearnings for life.

I decided to keep little Hadassah, a five-year-old girl whose mother had managed to hide elsewhere with false documents. I read books to her. Not just children's books; I read her everything that was in the house. She was a beautiful, very intelligent girl, with dark hair and black eyes—I liked her very much. We've stayed in touch all these years. She became a history professor, she's so smart, and I'm glad I taught her first letters!

I often reflect on those old times when I shared my meager food rations with Hadassah and taught her to read and write. We also had to convince our neighbors of the fabricated story that little five-year-old Hadassah was not a Jew but a Christian-Polish girl whose mother had been taken to Germany as a forced laborer. And we succeeded! Perhaps some suspected something, but they left us alone.

Our home wasn't wealthy; my father died early, so we lived quite modestly. However, we never questioned the fact that we had to help others. When my mother told me that we would have to hide Jews in our home, my response was immediate and positive. In my opinion, it is such a fundamental human instinct to save someone's life. If necessary, I would do it again today. And again, and again.

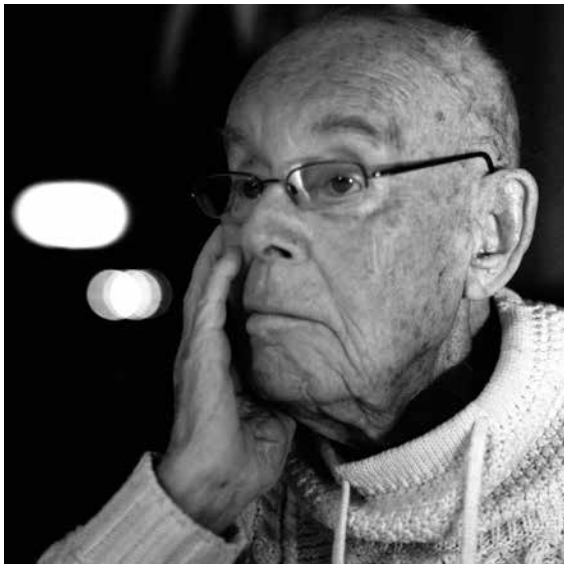
Vienas iš slapstymosi aspektų – nutrūkusi biografija. Įprastomis sąlygomis žmonės eina į darbą, mokyklą ar universitetą, susitinka su draugais, sportuoja, dirba sode, lankosi muziejuose, teatruose ar bibliotekose – tiesiog gyvena. Tačiau žydai, kurie per Antrąjį pasaulinį karą buvo priversti slapstytis, neturėjo galimybės daryti nė vieno iš šių dalykų. Jiems teko nutraukti mokslus, ir net jei išgyveno, po išvadavimo ne visada galėjo juos tęsti. Dažnai likdavo visiškai vieni – be artimųjų, be pragyvenimo šaltinio, be namų. Namus atėmė karas, o po jo juos susigrąžinti dažniausiai nebepavykdavo. Daugelis emigravo, skubiai ieškojo darbo, kūrė naujas šeimas ir dažnai turėjo atsisakyti svajonių apie mokslą.

Todėl kalbu apie išgyvenusiųjų nutrūkusias biografijas – apie iš jų atimtus gyvenimo metus, praleistus priespaudos, pažeminimo ir neįsivaizduojamo skausmo sąlygomis. Net ir tokiomis aplinkybėmis, kaip liudija išlikusių koncentracijos ar naikinimo stovyklų kalinių atsiminimai, juos kartais užplūsdavo ilgesys knygai, rašytam žodžiui. Galbūt kas nors pasakytų, kad toks ilgesys – tik smulkmena didžiulės žydų tragedijos akivaizdoje. Tačiau jis egzistavo – slėpėsi giliai kaip viena iš gyvenimo ilgesio formų.

Norėdamas kuo nors užimti mažąją Hadasą (*Hadassah*) – penkerių metų mergaitę, kurios motiną, turinčią suklastotus dokumentus, pavyko paslėpti kitur, ėmiau jai skaityti knygas – ne tik vaikams skirtas, bet visas, kurias tik turėjome namuose. Hadasa buvo labai graži ir protinga mergaitė – tamsiais plaukais, juodomis akimis. Labai ją pamilau. Iki šiol palaikome ryšį, nors nuo tų dienų praėjo tiek metų! Ji tapo istorijos profesore – išsilavinusia, talentinga moterimi. Džiaugiuosi, kad būtent aš ją išmokiau pirmųjų raidžių.

Dažnai mintimis grįžtu į tuos laikus – kai dalinausi su Hadasa kukliomis maisto porcijomis, mokiau ją skaityti ir rašyti. Turėjome pasirūpinti ir tuo, kad mūsų kaimynai patikėtų sukurpta istorija: kad penkiametė Hadasa – ne žydė, o krikščionė lenkaitė, kurios motina išvežta į Vokietiją priverstiniais darbams. Ir mums tai pavyko! Galbūt kas nors ką nors ir įtarė, bet paliko mus ramybėje.

Mūsų šeima nebuvo turtinga – tėtis mirė anksti, todėl gyvenome kukliai. Tačiau niekada neabejojome, kad privalome padėti kitiems. Kai mama pasakė, kad slėpsime žydus, nedvejodamas atsakiau: taip. Man tai buvo natūrali, žmogiška reakcija – gelbėti kito gyvybę. Jei reikėtų, padaryčiau tai dar kartą. Ir dar, ir dar.

ANDRZEJ SITKOWSKI

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

ANDRZEJ AND HIS MOTHER HELENA RESCUED MEMBERS OF THE KOSAK FAMILY: THE SISTERS DOBRA JENTE AND HADASSAH, AND THEIR MOTHER BRONISŁAWA. DAWID KOSAK, THE FATHER, WAS MURDERED DURING THE SHOAH. DOBRA JENTE'S SONS ARE TODAY'S SENIOR LEADERS OF THE LABOR PARTY IN GREAT BRITAIN, DAVID AND ED MILIBAND. HADASSAH BECAME A PROFESSOR OF HISTORY IN NEW YORK.

DR. MÁRIA IVÁNNÉ
FARKAS ABONYI

BORN ON JANUARY 8, 1925 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

My sister's name was Zsuzsa and my best friend from high school was also named Zsuzsa. It means "lily" in Hebrew, but I didn't know that at the time. I was 19, and what happened then was hell for Jews in Hungary. Before that, I didn't pay attention to who was who or where they came from. Many families were real mixtures of nationalities—this was part of our heritage from the Austro-Hungarian Empire. Cisleithania alone, the Austrian part, included almost twenty countries: Moravia, Bohemia, Dalmatia, Galicia, Tyrol, and others. In the Czech Republic, about 20% of the population was Hungarian, so only every fifth resident. And among those, even every fifth was well mixed. Just before the war, the number of Jews in Budapest was also over 20%. So no matter what, there weren't many "pure" Hungarians. That's why we were taught not to be surprised by the different family practices of our friends—each either had a grandmother from Chernowitz and a grandfather from Vienna, or a mother from Debrecen and a father from Sarajevo. That's why the anti-Semitic laws introduced by Miklós Horthy, who had once been an aide to Emperor Franz Joseph, came as a great shock to my family. Fortunately, at least he opposed the murder of Jews and never contributed to this massacre.

Unfortunately, March 19th arrived and that memorable date in 1944 that will haunt me until my death. Zsuzsa's father, Dr. Ernő Jakab, was a well-known and respected doctor in Budapest. After the Germans entered Hungary, he was sent to Pócsmegyer, where Jewish doctors were gathered, in just one day. My father was a high-ranking official at the Tax Office, a very lucrative and important position in those days. Every few days, dressed in his impeccable uniform, he would make "official" visits to Pócsmegyer, smuggling food for Ernő and the other doctors. At the same time, my sister and I were busy helping Mrs. Jakab and Zsuzsanna, as they had to move to the "Jewish house" from which

they were not allowed to leave. After consulting with our mother, my sister gave Zsuzsanna her school ID so she could go out and take care of the various things she needed. However, one of us was always with her, because we were terrified that something might happen—that someone might recognize her or report her. Meanwhile, we managed to obtain special "safe-conduct letters" from the Swiss embassy for the entire Jakab family, for a moment, we allowed ourselves to hope that they would be saved. Unfortunately, in early November, Nyilas (the Pfeilkreuzler or Arrow Cross Party) attacked the building where the Jews were living and sent them on a "death march" towards Germany. It was exactly on that day that Ernő had finally been taken out of Pócsmegyer and brought to his family. How we cried when they took him and Zsuzsanna away—we were convinced that we were losing them forever. We managed to smuggle Mrs. Jakab out and hide her in our house. It was devastating for us, after so many months of trying and hoping. In addition, there were three other people hiding with us: Béla, Eta and Jenőné. There was always something to do, something to take care of, and we were constantly on the move. Looking back, I think this constant rush was a blessing because we didn't have to think about the danger, there was simply no time for that.

When we had almost given up hope of ever seeing Ernő and Zsuzsanna again, exactly 10 days after the Nyilas attack, they appeared at our door. They had managed to escape because Mr. Jakab, being a doctor, had been ordered to stay in a village along the way where an epidemic had broken out. Of course, they immediately seized the opportunity and returned to Budapest, coming straight to us. We cried again, but this time with happiness. We all lived together until January 1945: the four of us, the Jakabs, Béla Mólnar, Eta Obst, and Jenőné Schlésinger. It was cramped, uncomfortable, and we were all afraid for our lives—but in the end, we made it. I wasn't proud of it, I was just happy.

Mano sesuo vadinosi Žuža (*Zsuzsa*). Tuo pačiu vardu buvo ir mano geriausia draugė iš gimnazijos – Žuža (*Zsuzsa*). Hebrajiškai šis vardas reiškia „lelija“, bet anuomet to dar nežinojau. Man buvo devyniolika, kai Vengrijoje žydams prasidėjo tikras pragaras. Iki tol nekreipdavau dėmesio, kas yra kas – kas kokios tautybės ar kilmės. Dauguma šeimų buvo tarsi tikros tautų mišrainės – tai buvo mūsų paveldas iš Austrijos-Vengrijos imperijos laikų. Vien austriškoji dalis, vadinamoji Cisleitanija, apėmė beveik dvidešimt žemių: Moraviją, Čekiją, Dalmatiją, Galiciją, Tirolį ir kitas. Visoje „imperatoriškoje ir karališkoje“ monarchijoje vengrai sudarė apie 20 procentų gyventojų – vadinas, tik kas penktas buvo vengras. Ir net tas „kas penktas“ dažnai buvo mišrios tautinės kilmės.

Be to, prieš pat karą žydai sudarė daugiau nei 20 procentų Budapešto gyventojų. Tad, kaip beskaičiuotum – „grynų“ vengrų iš tiesų buvo nedaug. Todėl buvome įpratę nesistebėti draugų šeimų savitais papročiais – vienas turėjo močiutę iš Černivcų, senelį – iš Vienos, kito mama buvo iš Debreceno, o tėvas – iš Sarajevo. Todėl mūsų šeimai didžiulį šoką sukėlė antisemitiniai įstatymai, kuriuos įvedė Miklošas Hortis (*Miklós Horthy*) – tas pats, kuris kadaise buvo imperatoriaus Pranciškaus Juozapo adjutantas. Laimei, bent jau žydų žudynėms jis nepritarė ir niekada prie jų neprisidėjo.

Tačiau atėjo 1944-ųjų kovo 19-oji – diena, kuri mane persekios visą likusį gyvenimą.

Žužos tėvas, dr. Ernis Jakabas (Ernő Jakab), buvo labai geras ir gerai žinomas Budapešto gydytojas. Tačiau tą pačią dieną, kai vokiečiai įžengė į Vengriją, jis buvo išsiųstas į Počmegerį (vengr. *Pócsmegyer*) – specialią vietą, kur buvo sutelkti žydų gydytojai. Mano tėvas tuo metu ėjo aukštas pareigas – dirbo Mokesčių inspekcijoje. Tais laikais tai buvo prestižinis ir pelningas darbas. Kas kelias dienas, apsirengęs nepriekaištinga uniforma, jis vykdavo į „oficialius patikrinimus“ Počmegeryje ir slapta veždavo maistą dr. Jakabui bei kitiems ten laikomiems gydytojams.

Tuo metu aš ir mano sesuo padėdavome poniai Jakab ir Žužai, kurios buvo priverstos persikelti į vadinamuosius „žydų namus“ – pastatą, kurio

gyventojams buvo griežtai draudžiama jį palikti. Pasitarus su mūsų mama, mano sesuo atidavė Žužai savo moksleivės pažymėjimą – su juo Žuža galėjo išeiti į miestą ir susitvarkyti būtinus reikalus. Tačiau visada viena iš mūsų ją lydėdavo – siaubingai bijojome, kad jai kas nors nenutiktų: kad kas nors ją neatpažintų ar neįskųstų.

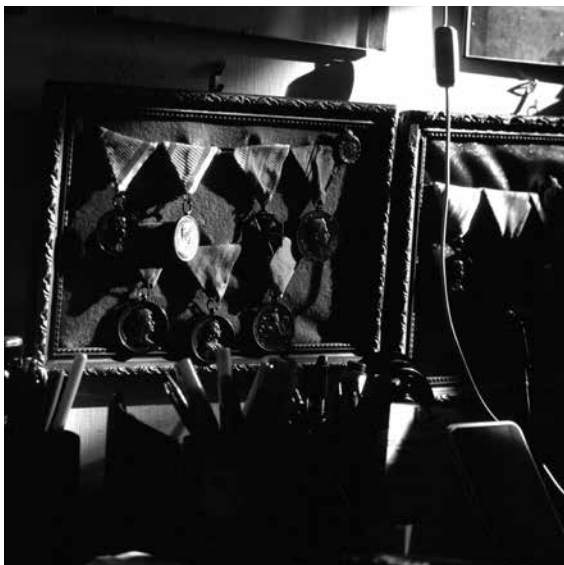
Per tą laiką mums pavyko gauti specialius „garantinius raštus“ iš Šveicarijos ambasadų visai Jakabų šeimai. Vėl sužibo viltis, kad pavyks juos išgelbėti. Tačiau lapkričio pradžioje „Nyilasok“ (nacistinės Strėlių kryžiaus partijos) smogikai užpuolė visą pastatą, kuriame gyveno žydai, ir visus jo gyventojus išvarė į vadinamąjį „mirties žygį“ Vokietijos link.

Tai įvyko tą pačią dieną, kai mums pagaliau pavyko ištraukti Ernį iš Počmegerio ir parvežti namo, pas šeimą. Kaip mes verkėme, kai jį išsivedė kartu su Žuža... Buvome tikri, kad jų daugiau niekada nepamatysime.

Ponią Jakab mums pavyko slapta išvežti ir paslėpti mūsų namuose. Buvo be galo sunku – po tiek mėnesių pastangų ir vilčių viską prarasti. Be to, tuo metu jau slėpėme dar tris žmones: Belą, Etą ir Jenoną. Visada turėjome ką veikti, ką organizuoti – buvome nuolat užsiėmusios. Žvelgdama iš dabarties perspektyvos, manau, kad tas nuolatinis skubėjimas buvo tikras palaiminimas: jis neleido galvoti apie pavojų – tiesiog nebuvo kada.

Kai jau buvome beveik praradę viltį kada nors vėl pamatyti Ernį ir Žužą, lygiai po dešimties dienų po „Nyilasok“ išpuolio jie netikėtai pasirodė prie mūsų durų. Jiems pavyko pabėgti. Ponui Jakabui, kaip gydytojui, pakeliui buvo įsakyta pasilikti viename kaime, nes kilo kažkokia epidemija. Žinoma, jie iškart pasinaudojo proga ir grįžo į Budapeštą – tiesiai pas mus. Ir vėl verkėme – šį kartą iš džiaugsmo.

Nuo tada visi kartu gyvenome iki 1945-ųjų sausio: mes keturios, Jakabų šeima, Bela Molnar (*Béla Molnár*), Eta Obst ir Jenonė Šlezinger (*Jenőné Schlésinger*). Buvo ankšta, nepatogu, visi gyvenome baimėje, tačiau viskas baigėsi sėkmingai. Aš tuo nesididžiavau – tiesiog buvau laiminga.

DR. MÁRIA IVÁNNÉ FARKAS ABONYI

THE FARKAS FAMILY SAVED SIX PEOPLE FROM DEATH:
JAKAB ERNŐ, JAKAB ERZSÉBET ERNŐNÉ, KAPUS
ZSUZSANNA GYULÁNÉ, MOLNÁR BÉLA, MÜLLER ÉTA
DEZSÖNÉ, SCHLÉSINGER JENŐNÉ.

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary.

JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA

BORN ON JANUAR 06, 1922 IN POLAND, LIVES IN POLAND

We lived in a villa in the Żoliborz district in Warsaw. The area was predominantly inhabited by the intelligentsia. Almost all the families here had already lost someone close, as both the Russians in the east and the Germans in the General Government were targeting the Polish intelligentsia from the very beginning of the war. Almost every neighbor was involved in some form of covert, anti-occupation, or aid activities. Every house had its own secret; everyone was hiding someone or something. My father, a Polish officer, was murdered by the Russians after they entered Poland in September. His death left my mother, Leonia, and us two teenagers, Wanda and me, alone. By the time little Henryk came into our lives, the war was already well and truly underway.

In the spring of 1942, our housekeeper brought us the Teicher couple—Sara and Adolf, along with their seven-year-old son Henryk. They arrived exhausted and without hope. They had fear in their eyes. They were made of fear. For months, they had been forced to change hiding places due to informers and German raids. My mother welcomed them warmly, and we instantly fell in love with Henryk. We managed to secure new documents for him under the name Piotr Chrzanowski, and from then on, he became Piotr to us for the rest of his life.

Adding three new people to the house meant much extra work. We had to get more food, which was very difficult because everything was rationed. There were food coupons, and the prices on the black market were sky-high. On top of that, we were members of the Home Army, with constant comings and goings in our house. A British courier lived with us illegally. We were also hiding weapons. The Warsaw informers were aggressively searching for hidden Jews, so the house was constantly buzzing with activity.

At the end of May, the Teichers had to change their hiding place. Hiding adults without a child increased the chance of success. Unfortunately, the operation did not succeed. Sara and Adolf were murdered somewhere in Praga. Little Piotr was left an orphan. He had to stay home all the time, usually in our mother's bedroom, on her bed, so that no one could see him through the window. In the evenings, the three of us would sit on the balcony close together, and Piotr would squeeze in between us unnoticed to breathe a little fresh air. He never asked about his parents or spoke of his family. The only memento he had of his mother was her silver thimble with an amethyst, which he always carried with him.

A bit of happiness in this misfortune came when Irenka Palenker, a Jewish woman and the wife of a Polish officer, escaped from the burning Warsaw ghetto. We took her into our home. For a brief period, she became an “aunt” to Piotr. Both had lost everything and lived in constant hiding, existing somewhere between life and death. Irena's sister, Jadwiga Pozner, had been murdered in Treblinka together with Janusz Korczak and his orphans.

In October 1944, following the defeat of the Warsaw Uprising, the Germans ordered everyone to leave their homes, which meant that the Jews hiding in them had to go as well. Irenka had a “good appearance” and documents in the name of Teodozja Guza, but our little Piotr looked like a caricature of a Jew from German propaganda. It would be impossible for him to pass unnoticed through the line of German soldiers. Thinking quickly, our mother cut the sheet into long strips and, using them as bandages, wrapped the boy's entire head and face. Then she smeared the wrappings with some red grease that looked like blood. Disguised as “our cousin”—a child with burns from a shell explosion, we made it through the German checkpoints, reached Pruszków, and eventually found our way near Kraków, where we all waited for liberation.

Gyvenome viloje Źolibozė (lenk. *Żoliborz*) – inteligentijos kvartale Varšuvoje. Aplink beveik kiekviena šeima buvo netekusi bent vieno artimojo. Nuo pat karo pradžios rytinėje Lenkijos dalyje siautėjo rusai, o Generalinėje Gubernijoje – vokiečiai. Abu okupantai sistemingai naikino lenkų šviesuomenę. Kiekvienas mūsų kaimynas ar kaimynė vienaip ar kitaip buvo įsitraukę į pagrindinę veiklą – pasipriešinimo judėjimą, pagalbą persekiojamiems ar kitas konspiracines veiklas. Visi namai slėpė paslaptį – kiekvienas ką nors slėpė.

Mano tėvą, Lenkijos karininką, rusai nužudė 1939-ųjų rugsėjį, vos įsiveržę į šalį. Likome trise – mama Leonia, sesuo Vanda (*Wanda*) ir aš, dar paauglės. Kai mūsų gyvenime atsirado mažasis Henrikas (*Henryk*), karas jau buvo gerokai įsibėgėjęs.

1942-ųjų pavasarį mūsų namų tvarkytoja atvedė Teicherių (*Teicher*) šeimą – Sarą, Adolfą ir jų septynerių metų sūnų Henį. Jie buvo išsekę, beviltiškai palūžę, su akyse įstrigusia begaline baime – atrode, lyg būtų sudaryti vien iš jos. Jau kelis mėnesius jie klajojo iš vienos slėptuvės į kitą, nuolat bėgdami nuo šmalcovnikų – šantažuotojų, kurie mainais už pinigus grasino įskundimu – ir nuo vokiečių kratų. Mama juos priėmė šiltai, o mes visos iš karto pamilome Henį. Pavyko gauti jam dokumentus Piotro Chšanovskio (*Piotr Chrzanowski*) vardu – nuo tada jis visam gyvenimui tapo mūsų Petriuku, Piotrušiu.

Trys nauji žmonės namuose reiškė daugybę papildomų rūpesčių. Reikėjo daugiau maisto – o tai buvo didžiulis iššūkis: viskas normuojama, būtinos maisto kortelės, o juodojoje rinkoje kainos – tiesiog kosminės. Be to, kaip Armijos Krajovos narės, dalyvavome pagrindinėje veikloje: mūsų namuose gyveno britų kurjeris, slėpėme dėžes su ginklais – judėjimas vyko nuolat. Tuo metu Varšuvoje šmalcovnikai itin aktyviai medžiojo besislapstančius žydus. Viskas tai vyko vienu metu.

Gegužės pabaigoje Teicheriai turėjo keisti slėptuvę. Suaugusieji be vaiko turėjo didesnę tikimybę išgyventi, tačiau šį kartą nepadėjo net

tai. Sara ir Adolfas buvo nužudyti kažkur Pragos rajone. Petriukas liko visiškai našlaitis. Jis turėjo nuolat būti namuose, dažniausiai – mamos miegamajame, ant jos lovos, kad niekas nepastebėtų jo pro langą. Vakare trise susėsdavome balkone, glaudžiai viena šalia kitos, o Petriukas tyliai įsisprausdavo tarp mūsų – kad bent trumpam galėtų pakvėpuoti grynu oru. Jis niekada neklausinėjo apie savo tėvus ir nekalbėjo apie savo šeimą. Vienintelis daiktas, likęs iš mamos, buvo sidabrinis pirščiukas su ametistu – visada nešiojosi jį su savimi.

Šiek tiek šviesos į mūsų gyvenimą, kupiną baimės ir nežinios, atnešė Irenka Palenker – žydė, Lenkijos karininko žmona, ištrūkusi iš liepsnojančio Varšuvos geto. Priglaudėme ją pas save ir ji tapo tarsi Petriuko „teta“. Abu buvo viską praradę, priversti gyventi slapstydamiesi – lyg pakibę tarp gyvenimo ir mirties. Irenos sesuo Jadvyga Pozner (*Jadwiga Pozner*) buvo nužudyta Treblinkoje kartu su Janušu Korčaku (*Janusz Korczak*) ir jo našlaičiais.

1944-ųjų spalį, po Varšuvos sukilimo pralaimėjimo, vokiečiai įsakė visiems palikti namus – vadinas, išeiti turėjo ir ten besislapstantys žydai. Irenka turėjo „tinkamą išvaizdą“ ir dokumentus Teodozijos Guzos (*Teodozja Guza*) vardu. Tačiau mūsų Petriukas... Jis atrode lyg gyva žydo karikatūra iš nacistinės spaudos – jokių šansų prasmukti pro vokiečių kareivius nepastebėtam. Trumpai pasvarsčiusi, mama supjaustė paklodę ilgomis juostomis, pasidarė tvarsčių ir apvyniojo berniukui visą galvą bei veidą. Paskui patepė kažkokiu raudonu tepalu – atrode lyg kraujas. Ir štai, su tokiu „persirengėliu“, neva mūsų mažuoju pusbroliu, kurio veidas esą apdegęs nuo sviedinio sprogo, praėjome pro vokiečių kontrolės punktus. Pasiekėme Pruškuvą (lenk. *Pruszków*), o vėliau – apylinkes netoli Krokuvos, kur sulaukėme išvadavimo.

(Helpėrnų šeima su dviem sūnumis grįžo iš Rusijos ir pasiėmė Henriką kaip giminaitį. 1950 m. jie visi išvyko į Izraelį.)

JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

LEONIA GUTOWSKA AND HER TWO DAUGHTERS, JANINA AND WANDA, PROVIDED HELP AND SHELTER TO JEWS THROUGHOUT THE OCCUPATION. ALL THREE WERE MEMBERS OF THE UNDERGROUND ARMY AND WERE INVOLVED IN CONSPIRATORIAL ACTIVITIES AGAINST THE GERMANS. THEY SAVED HENRYK TEICHER AND IRENE PALENKER FROM DEATH. UNFORTUNATELY, AS A RESULT OF A TIP-OFF, HENRYK'S PARENTS, SARA AND ADOLF TEICHER, WERE MURDERED WHILE SEARCHING FOR A NEW HIDING PLACE IN WARSAW'S PRAGA DISTRICT.

LYDIA SAVCHUK

BORN ON JANUARY 30, 1925 IN USSR (TODAY UKRAINE),
DUE TO THE WAR IN UKRAINE, SHE LIVES IN EXILE IN SWITZERLAND

If my husband had been born, for example, in the USA, he would likely have become a world-famous painter. His talent was extraordinary. He had a wonderful sense of color and light. He was also an excellent draftsman. He constantly sketched in his notebook. Our son still has his sketches from the POW camp, drawn on scraps of paper he managed to obtain. Today, these sketches have artistic value and serve as a testament to the things that happened. The terrible events that took place in Vinnitsa.

In 1941, the Germans occupied our city, and we witnessed horrors on a scale we had never imagined. Above all, cruelty reigned supreme, which is hard to imagine, let alone experience. Early in the occupation, the Germans created a ghetto where, among other people, our friends were imprisoned. They also set up additional labor camps and a stalag, a camp for Soviet POWs (soldiers).

Ivan Petrov ended up in this Stalag as an ordinary infantryman. The conditions were terrible. Soldiers were dying of hunger and exhaustion or were being murdered.

Ivan managed to escape and eventually ended up with us. Initially, he wandered through parks and forests, sleeping wherever he could because he didn't know anyone in our city. At that time, my brother, Valentin, was at war, and we had lost all contact with him, even fearing that he might be dead. When Ivan showed up at our door, my parents took him in immediately. I believe they did it for Valentin's sake, hoping he might also meet people who could help him if necessary. Ivan was emaciated and staggering on his feet. His request for help was an act of desperation.

My father prepared a place for him in the attic, where we bathed and fed him, and he slowly recovered. During this time, we also tried to assist our friends locked up in the ghetto. We smuggled them food,

and other small items that could be useful. Unfortunately, in April 1942, we faced the terrible massacre—small Jewish children were being murdered on the outskirts of the city. They were forcibly taken from their mothers and killed, one by one, and buried in mass graves, ranging from infants a few months old to toddlers. These little ones were shot simply because they were Jewish. We were deeply affected by this tragedy at home. Seeing our involvement, Ivan eventually opened up to us, revealing that he was actually a Jew and his real name was Isaak Tartakovsky. At some point in the Stalag where he had been imprisoned, the Germans had begun to search for Jews among the prisoners out of pure malice because what other reason could they have? It was particularly difficult for men to conceal their Jewish identity due to circumcision, which the Germans exploited ruthlessly.

We began to treat Isaac as a family member, but he could only stay within our house. He was not allowed to go anywhere, not even into the yard. When our friends or occasionally the Ukrainian police visited us, he had to hide in the attic and stay locked up there for hours. We lived in constant fear of our neighbors. People's cruelty had reached its peak, and with the knowledge that Ivan was actually Isaac, the threat against us grew exponentially. Throughout this period, we supported each other. Our friends from the ghetto had died. We didn't know what was happening to Valentin and Isaac had no idea where his family was or if they were still alive. In March 1944, when liberation came, Isaac re-enlisted in the army and disappeared from our sight. I went on to study chemistry in Kyiv. In the spring of 1952, while standing in line at the post office, I was approached by a very handsome man. We looked into each other's eyes and, after two years, we were married. Isaak and I had found each other again. In a new life.

Jei mano vyras būtų gimęs, tarkime, Amerikoje, jis veikiausiai būtų tapęs pasaulinio garso dailininku. Jo talentas buvo išskirtinis – turėjo nepaprastą spalvų ir šviesos pojūtį, be to, puikiai piešė. Nuolat eskizavo savo sąsiuvinyje. Mūsų sūnus iki šiol saugo jo piešinius, sukurtus karo belaisvių stovykloje – ant atsitiktinai gautų popieriaus skiaučių. Šie darbai turi ne tik meninę, bet ir istorinę vertę – tai liudijimas apie siaubingus įvykius Vinycioje (ukr. *Винниця*).

Vokiečiai mūsų miestą užėmė 1941-aisiais. Tuomet prasidėjo dalykai, kokių tokio masto anksčiau nebuvo patyrę. Įsigalėjo neapsakomas žiaurumas – sunkiai pakeliamas ir dar sunkiau suvokiamas. Po okupacijos vokiečiai įkūrė getą, į kurį pateko ir mūsų artimi draugai. Taip pat buvo įsteigtos darbo stovyklos ir stalagas – karo belaisvių stovykla sovietų kariams, eiliniams kareiviams ir puskarininkiams.

Ivanas Petrovas (*Iwan Pietrow*) į stalagą pateko kaip eilinis pėsstininkas. Sąlygos ten buvo nežmoniškos: kariai mirdavo iš bado, išsekimo arba būdavo tiesiog sušaudomi. Ivanui pavyko pabėgti – jis atsidūrė pas mus. Iš pradžių klaidžiojo po parkus ir miškus, miegojo, kur papuolė – mūsų mieste jis nieko nepažinojo. Tuo metu mano brolis Valentinas buvo fronte – neturėjome su juo jokio ryšio ir manėme, kad jis galėjo žūti. Kai Ivanas pasirodė prie mūsų durų, tėvai jį priėmė be jokių dvejonių. Manau, tai buvo dėl Valentino – jie vylėsi, kad ir jam, kur beklaidžiotų, atsiras žmonių, kurie, prireikus, išties pagalbos ranką.

Ivanas buvo visiškai išsekęs, vos bepastovėjo ant kojų – jo pagalbos šauksmas buvo desperatiškas. Tėvas įrengė jam vietą palėpėje, mes jį išmaudėme, pavalgydinome, ir pamažu jis atsigavo.

Tuo metu slapta padėdavome savo draugams gete – nešdavome maisto ir įvairių smulkmenų, kurios galėjo praversti. Deja, atėjo

1942-ųjų balandis, o su juo – siaubingos žydų vaikų žudynės miesto pakraštyje. Mažylis jėga plėšė iš motinų rankų ir žudė vieną po kito. Jie iki šiol guli masinėje kapavietėje – kelių mėnesių kūdikiai ar vos kelerių metų vaikai. Vienintelis jų „nusikaltimas“ buvo žydų kilmė. Visa tai mūsų namuose išgyvenome su siaubu. Ir tuomet Ivanas, matydamas mūsų išitraukimą, atsivėrė – prisipažino, kad ir pats yra žydas, o tikrasis jo vardas – Izaokas Tartakovskis (*Izaak Tartakowski*). Stalage, kur buvo laikomas, vokiečiai vienu metu pradėjo ieškoti žydų tarp belaisvių – iš gryno niekšiško. Kokią dar priežastį jie galėjo turėti? Dėl apipjaustymo vyrams buvo sunku nusišvęsti kilmę, ir vokiečiai tuo naudojosi.

Nuo tada Izaokas tapo mūsų šeimos nariu. Tačiau jis galėjo būti tik namuose – net į kiemą išeiti jam buvo draudžiama. Kai pas mus apsilankydavo pažįstami ar netikėtai užsukdavo ukrainiečių policininkai, jis skubėdavo slėptis į palėpę ir ten užsidarydavo net kelioms valandoms. Labiausiai bijojome kaimynų – žmonių žiaurumas buvo pasiekęs aukščiausią tašką. O kai paaiškėjo, kad Ivanas – iš tikrųjų Izaokas, pavojus mums dar labiau išaugo. Vis dėlto visą tą laiką vienas kitą drąsinome, stengėmės įkvėpti vilties. Žuvo mūsų draugai iš geto, neturėjome jokių žinių apie Valentiną, o Izaokas nežinojo nieko apie savo šeimą – ar kas liko gyvas, ar visi pražuvo.

Išvadavimas atėjo 1944-ųjų kovą. Izaokas vėl įstojo į kariuomenę ir dingio mums iš akių. Aš išvykau į Kyjivą studijuoti chemijos. 1952-ųjų pavasarį, stovėdama eilėje pašte, buvau užkalbinta labai gražaus vyro. Pažvelgėme vienas kitam į akis – ir po dvejų metų tapome vyru ir žmona. Aš ir Izaokas. Vėl susitikę. Naujam gyvenimui.

LYDIA SAVCHUK

Place of rescue of Jews:
Vinnitsa, Ukraine

IN SEPTEMBER 1941, THE EINSATZGRUPPEN MURDERED THE JEWISH POPULATION OF VINNYTSIA. IN THE TWO-DAY MASSACRE, 28,000 PEOPLE DIED. NADEZHDA AND STEFAN SAVCHUK, ALONG WITH THEIR DAUGHTER LYDIA, HID SURVIVOR IZAAK TARTAKOVSKY IN THEIR HOME. IN THE 1950S, LYDIA AND IZAAK MARRIED. THEY HAVE TWO CHILDREN AND MANY GRANDCHILDREN. BECAUSE OF THE WAR IN UKRAINE (2022), LYDIA HAD TO BE EVACUATED TO SWITZERLAND.

DR. ANNA BANDO

BORN ON FEBRUARY 23, 1929 IN POLAND, LIVES IN POLAND

On October 3, 1944, after the end of the Warsaw Uprising, the Germans forced people out of their homes in Warsaw. Mom quickly began packing the most necessary belongings, along with a tablecloth belonging to the Śledź family whom we had visited in the ghetto.

In early 1941, in German-occupied Warsaw, my mother applied for a job at the registration office and immediately began exploiting her position. Thanks to this, she had access to a large number of registration cards and unrestricted entry to the ghetto. First, she created several fictitious registrations, allowing us to receive far more ration cards for jam and bread. I packed the surplus into my schoolbag, and together with my mother, we went to the ghetto—she on business and I, as her daughter.

The conditions in the ghetto grew more and more terrible with each passing month. Dead bodies lay in the streets covered with paper while small children begged for food, and diseases spread uncontrollably. The Jews were exhausted by the harsh conditions they were forced to endure. There was a stench of decaying bodies and feces. I used to bring food to the Śledź couple and their seven children, who lived in one of the ruined houses. None of them survived. One of those little snot-nosed brats who jumped with joy at the sight of the bread, which was awful and scratched their tongues because it was full of chaff. All that remains of them is that tablecloth. Mom protected it like a treasure; it was always with us; it accompanied us on our wanderings through the camp in Pruszków and Małopolska and Gdańsk. Then we returned with it to Warsaw, where our house burned down a few years after the war, but that tablecloth survived. It is a Sabbath tablecloth. Someone might say, “Eh, it’s just an old rag,” but it is a metaphysical tablecloth. Woven into its threads is the story of those murdered little ones. It is their shroud for eternity.

I entered the ghetto with my mother many times, but the last time was in early 1942 to take a Jewish girl out. My mother, Janina, was brave, intelligent and enterprising. As a divorced woman with a child in the 1930s, earning her own living and climbing the career ladder, she was a rare exception. She never gave up. In the ghetto, a Bund member named Hilary Alter approached my mother and asked for help. He was a blue-eyed blond who had chosen to stay behind the walls and asked

my mother to take his daughter, Lilka, with her. The scene of Hilary’s and Lilka’s farewell has haunted me throughout my life. To this day, eighty years later, I remember every second of that moment—a father saying goodbye to his child forever, voluntarily staying in the ghetto to face certain death.

Many terrible things happened to me during the occupation, and I took part in many dangerous actions. However, that moment changed everything in my life. Lilka became my sister. She moved in with us, and we hid her until 1945—almost four years. My mother, who could work miracles, arranged for Lilka to get false papers in her maiden name, Krysia Wójcik. Lilka loved cooking with our grandmother, who lived with us. When there was still snow, we went sledding, but only in the afternoons when it was already dark.

We were afraid because Lilka didn’t look like her father—she looked 100% Jewish. The neighbors must have suspected something, but no one was sure whether Lilka was Krysia, my cousin on my mother’s side. But no one asked us anything. We tried to live as normally as possible. Almost every day, an old friend, Dr. Mikołaj Borensztajn, who had false papers and worked as a stoker in the municipal boiler room, would drop in. However, we always had to be prepared for the worst. We had a plan for German searches. They usually came after curfew and we could hear their heavy boots on the stairs. Within a minute, I had to hide Lilka in a small cupboard in the kitchen and cover it with jars. At the same time, Grandma would quickly put on a dressing gown and run water into the bathtub, pretending it was just an ordinary evening. When she opened the door for the Germans, she would put on an innocent face—a little tired, a little bored—while Lilka felt that she would die of fear in her hiding place. We only had to escape to the roof once because we got a tip that the searches would be much more thorough that day, and Lilka might be discovered.

Then the Warsaw Uprising broke out, and after it ended, the four of us began a forced journey around Poland that lasted several years. The Śledź family were no longer in this world, Dr. Borensztajn returned to treating people, and Lilka eventually found her aunt in France. A few years ago, I donated the tablecloth to the POLIN Museum of the History of Polish Jews.

1944 metų spalio 3-ąją, žlugus Varšuvos sukilimui, vokiečiai pradėjo varyti varšuviečius iš jų namų. Mama puolė skubiai krautis būtiniausius daiktus – tarp jų ir Šledžių (*Śledź*) šeimos staltiesę. Šeimos, kurią lankydavome gete.

1941-ųjų pradžioje, vokiečių okupuotoje Varšuvoje, mama įsidarbino gyventojų registracijos įstaigoje ir iškart ėmė naudotis savo padėtimi. Šis darbas suteikė jai prieigą prie tūkstančių registracijos kortelių ir laisvą patekimą į getą. Pirmiausia ji suklastojo keletą registracijos įrašų – taip gavome papildomų maisto kortelių marmeladui ir duonai. Šias perteklines atsargas kraudavau į savo kuprinę, ir kartu su mama eidavome į getą – ji tarnybiniais reikalais, o aš – kaip jos dukra.

Geto sąlygos mėnuo po mėnesio vis prastėjo. Gatvėse gulėjo lavonai, uždengti popieriumi, maži vaikai elgetavo maisto, plito ligos. Žmonės buvo išsekę, priversti egzistuoti nežmoniškomis sąlygomis. Visur tvyrojo pūvančių kūnų ir išmatų dvokas. Vienoje lūšnoje glaudėsi Šledžių pora su septyniais vaikais, kuriems nešdavau maisto. Nei vienas iš jų neišgyveno. Nei vienas iš tų mažų, snarglėtų vaikų, kurie šokinėdavo iš džiaugsmo pamatę duoną – tą bjaurią, pelų prigrūstą duoną, draskančią liežuvį. Iš visos šeimos liko tik staltiesė. Mama ją saugojo kaip didžiausią brangenybę – ji visada keliavo su mumis: per Pruskuvo (lenk. *Pruszkow*) stovyklą, per Mažąją Lenkiją, Gdanską. Galiausiai grįžome su ja į Varšuvą, kur po kelerių metų sudegė mūsų namas. Bet staltiesė liko. Tai buvo šabo staltiesė. kažkas gal pasakytų, kad tai – tik skuduras. Tačiau man ji – metafizinė staltiesė. Jos audinyje įrašyta tų nužudytų mažylių istorija. Ji – jų amžinas įkapių audeklas.

Į getą su mamaėjau daugybę kartų, bet paskutinį – 1942-ųjų pradžioje, kad išvestume iš ten žydų mergaitę. Mano mama Janina buvo drąsi, sumani, iniciatyvi moteris. Jau 1930-aisiais, būdama išsiskyrusi motina su vaiku, pati išlaikanti šeimą ir siekianti karjeros, ji buvo reta išimtis. Ji niekada nepasiduodavo.

Gete į ją kreipėsi pagalbos Bundo narys Hilaris Alteris (*Hilary Alter*) – mėlynakis blondinas, kuris nusprendė likti už geto sienų. Jis prašė mamos išgelbėti tik savo dukrą Lilką. Hilario ir Lilkos atsisveikinimo scena visam gyvenimui sudaužė man širdį. Net po aštuoniasdešimties

metų prisimenu kiekvieną tos akimirkos sekundę: tėvas, sąmoningai atsisveikinantis su savo vaiku visiems laikams, pasiliekančio gete, kur jo laukė neišvengiama mirtis.

Per okupaciją patyriau daugybę siaubingų dalykų, dalyvavau pavojingose akcijose, bet būtent šis momentas viską pakeitė. Lilka tapo mano seserimi – ji apsigyveno su mumis, ir mes ją slėpėme iki 1945-ųjų, beveik ketverius metus. Mama, kuri sugebėdavo daryti stebuklus, parūpino Lilkai suklastotus dokumentus savo mergautine pavarde – Krysia Vujcik (Krysia Wójcik).

Lilka dievino gaminti su mūsų močiute, kuri gyveno kartu. Kol dar buvo sniego, eidavome čiuožinėti rogėmis – bet tik vėlyvomis popietėmis, jau sutemus. Bijojome, nes Lilka buvo visiškai nepanaši į savo tėvą – atrodė kaip grynakraujė žydaitė. Kaimynai, ko gero, kažką įtarė – vargu ar kas tikėjo, kad Lilka yra Krysia, mano pusseserė iš mamos pusės. Tačiau niekas neklausinėjo. Mes stengėmės gyventi kaip įmanoma normaliau.

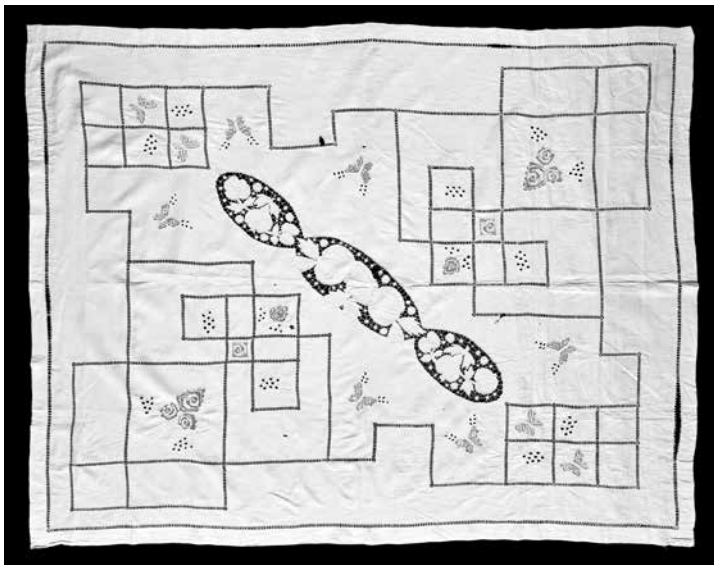
Beveik kasdien pas mus užsukdavo senas pažįstamas, daktaras Mikalojus Borenšteinas (*Mikołaj Borensztajn*), turėjęs suklastotus dokumentus ir dirbęs miesto katilinėje kūriku. Vis dėlto reikėjo nuolat būti pasiruošus blogiausiam. Turėjome planą, jei prasidėtų vokiečių kratos. Dažniausiai jie ateidavo po komendanto valandos – girdėdavome jų sunkius batus ant laiptų. Per minutę turėdavau įkišti Lilką į mažą sieninę spintelę virtuvėje ir užstatyti ją stiklainiais, o močiutė greitai apsivilkdavo chalata ir pripildydavo vonią vandens – kad atrodytų, jog vyksta įprastas vakaro gyvenimas. Atidariusi duris vokiečiams, ji apsimesdavo kiek pavargusi, šiek tiek nuobodžiaujanti, o tuo metu Lilka mirdavo iš baimės savo slėptuvėje.

Tik kartą mums teko bėgti ant stogo – tą dieną buvome įspėtos, kad kratos bus ypač kruopščios, ir Lilkai grėsė būti aptiktai.

Vėliau kilo Varšuvos sukilimas, o jam pasibaigus keturiose leidomės į kelis metus trukusią priverstinę klajonę po Lenkiją. Šledžių šeimos jau nebebuvo tarp gyvųjų. Daktaras Borenšteinas grįžo prie gydytojo darbo, o Lilka Prancūzijoje surado savo tetą. Prieš keletą metų tą staltiesę padovanojau Lenkijos žydų istorijos muziejui POLIN.

DR. ANNA BANDO

ANNA BANDO AND HER MOTHER JANINA SAVED
THREE PEOPLE FROM DEATH: ALTER LILIANA
(WÓJCIK KRYSTYNA), DR. BORENSZTAJN MIKOŁAJ
(BORECKI MIKOŁAJ) AND GRYNBERG CHAJM
(ŁUKOMSKI LUKAUSSY).

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

PROF. DR. WITOLD LISOWSKI

BORN ON OCTOBER 10, 1932 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Fejgele missed her mother and brother very much. Almost everyone she knew had been murdered in Treblinka or the other death camps. Despite the decent care and conditions at the convent, she felt lonely. The separation from Dudek, her brother, and her mother, the only close family she had left, became unbearable. So, she escaped and began looking for her brother.

My father, an officer in the Polish Army, died at the very beginning of the war. My mother, Zofia, was left alone with three sons. She not only had to care for three teenagers but also support the entire family. It was not easy during the war, but my mother was a very resourceful and wise person. She set up a shop and divided the household chores between the three of us. At the time, we lived in Henryków near Warsaw, where 1/3 of the inhabitants were Jewish. Among them was the Inwentarz family, our closest neighbors and friends. In February 1940, the Germans, in revenge for the assassination of the German mayor, shot 300 residents of Henryków in Palmiry, including Symche Inwentarz, who left behind two children: Fejgele and Jósef, known as Dudek. Shortly after these events, the Germans established a ghetto in Ludwisin and transferred the Jews of Henryków there. Little Fejgele was luckily placed in an orphanage at a Franciscan convent in Warsaw, while Dudek, for a very large sum of money, was placed with a Polish family in Praga.

When his sister appeared in the doorway of the apartment where Dudek was hidden, the landlady threw them both out onto the street. She didn't want to take any more risks, even though she had been paid quite well to hide Dudek. Fejgele and Dudek wandered around Warsaw until they met their mother, who was also hidden on the "Aryan" side. From that moment, Bella must have known that their chances of survival had dropped to almost zero. In complete resignation, she went with

Fejgele to the ghetto, and told Dudek to leave and find shelter. Fejgele and Bella died in April 1943 during the ghetto uprising.

One afternoon in the autumn of 1943, as I was on my way home, a ghostly figure, a shadow of a man emerged from the bushes onto the street. He blocked my path and whispered, "Witek." That's when I recognized him. It was Dudek. He had been walking at night through the forests and villages of Mazovia looking for food and shelter for several months. Occasionally, he encountered friendly people who offered him a place to sleep, something to eat, or clothes to wear. Completely exhausted, but hopeful, he decided to come to Henryków. When I approached to greet him, he fainted. I had to pick him up and carry him home. Fortunately, it was already dark, and I did not meet anyone on the way.

My mother was terrified by Dudek's condition. We feared he might die. Calling a doctor was too risky. We decided to bathe him first, wash him thoroughly, and give him new clothes. The warm water had a positive effect on Dudek. His body was cold and exhausted, but slowly, day by day, he regained his strength. We furnished a small room in the attic for him, where he had to stay hidden all day. Every day, I gave him an account of what was happening "in the free world." Mom ran an "open house," with many people coming and going, so Dudek had to remain very quiet in his lock-up. In the spring of 1944, amidst all this great misfortune, we had a bit of luck. We managed to find work for Dudek as a shepherd in the countryside. In August, the uprising broke out, and our house burned down. If Dudek had been with us, he would have had no chance of survival. But with my birth certificate, he survived in the countryside until the end of the war as Witold Lisowski. After liberation, Dudek's aunt, Dora, was also found, and they emigrated to Israel together.

Feigelė (*Fejgele*) labai ilgėjosi mamos ir brolio. Beveik visi, kuriuos ji pažinojo, buvo nužudyti Treblinkoje ar kitose mirties stovyklose. Nors vienuolyne buvo gerai prižiūrima ir gyveno padorionis sąlygomis, ji jautėsi be galo vieniša. Skaudžiausia jai buvo išsiskyrimas su Dudeku ir mama – vieninteliais dar gyvais artimaisiais. Galiausiai Feigelė pabėgo iš vienuolyno ir leidosi ieškoti brolio.

Mano tėvas, Lenkijos kariuomenės karininkas, žuvo pačioje karo pradžioje. Mama Zofija liko viena su trimis sūnumis. Jai teko ne tik vienai auginti tris paauglius, bet ir išlaikyti šeimą. Karo metais tai buvo ypač sunku, bet mama buvo sumani ir išradinga – įkūrė nedidelę parduotuvę, o buities darbus padalino mums trims.

Tuo metu gyvenome Henrikuve (lenk. *Henryków*), netoli Varšuvos – vietovėje, kur apie trečdalį gyventojų sudarė žydai. Viena iš žydų šeimų – mūsų artimiausi kaimynai ir bičiuliai – buvo Inventażai (*Inwentarzowie*). 1940 metų vasarį, keršydami už pasikėsinimą į vokiečių burmistrą, vokiečiai Palmyruose (lenk. *Palmiry*) sušaudė 300 Henrikuvo gyventojų, tarp jų – ir Symchę Inventażą (*Symche Inwentarz*). Jis paliko du našlaičius – Feigelę ir Josefą, pramintą Dudeku.

Netrukus po šių įvykių vokiečiai įkūrė getą Ludvisine (lenk. *Ludwisin*) ir perkėlė į jį Henrikuvo žydus. Mažajai Feigelei pavyko rasti prieglobstį pranciškonų vaikų namuose Varšuvoje, o Dudeką – sumokėjus nemenką pinigų sumą – priglaudė viena lenkų šeima Pragos rajone. Tačiau vieną dieną, kai netikėtai prie jų buto durų pasirodė jo sesuo, šeimnininkė išsigando ir abu vaikus išvijo į gatvę. Nors už mažojo Dudeko slėpimą buvo dosniai atlyginama, moteris nebenorėjo rizikuoti. Feigelė ir Dudekas ėmė klaidžioti po Varšuvą, kol jiems pavyko susisiekti su savo mama Bela (*Bella*), kuri taip pat slapstėsi „arijų“ pusėje. Tą akimirką, regis, Bela suprato, kad jų šansai išgyventi beveik išnyko. Visiškai palūžusi, ji kartu su Feigele nuėjo

į getą, o Dudekui liepė ieškoti prieglobsčio. Feigelė ir Bela žuvo 1943-ųjų balandį, per Varšuvos geto sukilimą.

1943-ųjų rudenį, vieną popietę, grįždamas namo, pamačiau iš krūmų prie kelio išnyrančią figūrą – tarsi šmėklą. Jis sustojo priešais mane ir tyliai ištare: „Vite kai.“ Pažinau jį – tai buvo Dudekas. Kelis mėnesius jis klaidžiojo naktimis po Mazovijos miškus ir kaimus, ieškodamas maisto ir pastogės. Kartais sutikdavo geranoriškų žmonių, kurie leisdavo pernaktvoti, duodavo valgyti ar aprengdavo. Visiškai išsekęs, leisgyvis, bet dar rusenant paskutinei vilties kibirkščiai, jis nusprendė grįžti į Henrikuvą. Kai priėjau prie jo pasisveikinti, Dudekas nualpo. Turėjau jį paimti ant rankų ir nunešti namo. Laimė, jau buvo sutemę, tad pakeliui nieko nesutikau.

Mama buvo sukręsta, pamačiusi Dudeko būklę. Bijojome, kad jis gali neišgyventi. Gydytojo kviesti negalėjome – tai būtų buvę pernelyg pavojinga. Pirmiausia jį išmaudėme, nuplovėme purvą, aprengėme švariais drabužiais. Šiltas vanduo jį šiek tiek atgaivino, nors kūnas buvo visiškai išsekęs ir nušalęs. Pamažu, diena po dienos, Dudekas atgavo jėgas.

Palėpėje įrengėme jam mažą kambarėlį – ten jis ir praleisdavo visas dienas. Aš kasdien jam pasakodavau, kas vyksta „laisvėje“. Mama buvo labai svetinga – mūsų namuose nuolat lankėsi daug žmonių, todėl Dudekas privalėjo tyliai tūnoti savo slėptuvėje.

1944-ųjų pavasarį mums nusišypsojo sėkmė – suradome Dudekui darbą piemeniu viename kaime. Rugpjūtį prasidėjo Varšuvos sukilimas, per kurį mūsų namas sudegė. Jei tuo metu Dudekas būtų buvęs pas mus – jis nebūtų turėjęs jokių šansų išgyventi. Tačiau kaime, turėdamas mano gimimo liudijimą, jis sulaukė karo pabaigos kaip Vitoldas Lisovskis (*Witold Lisowski*). Po išvadavimo atsirado Dudeko teta Dora, ir kartu jie emigravo į Izraelį.

PROF. DR. WITOLD LISOWSKI

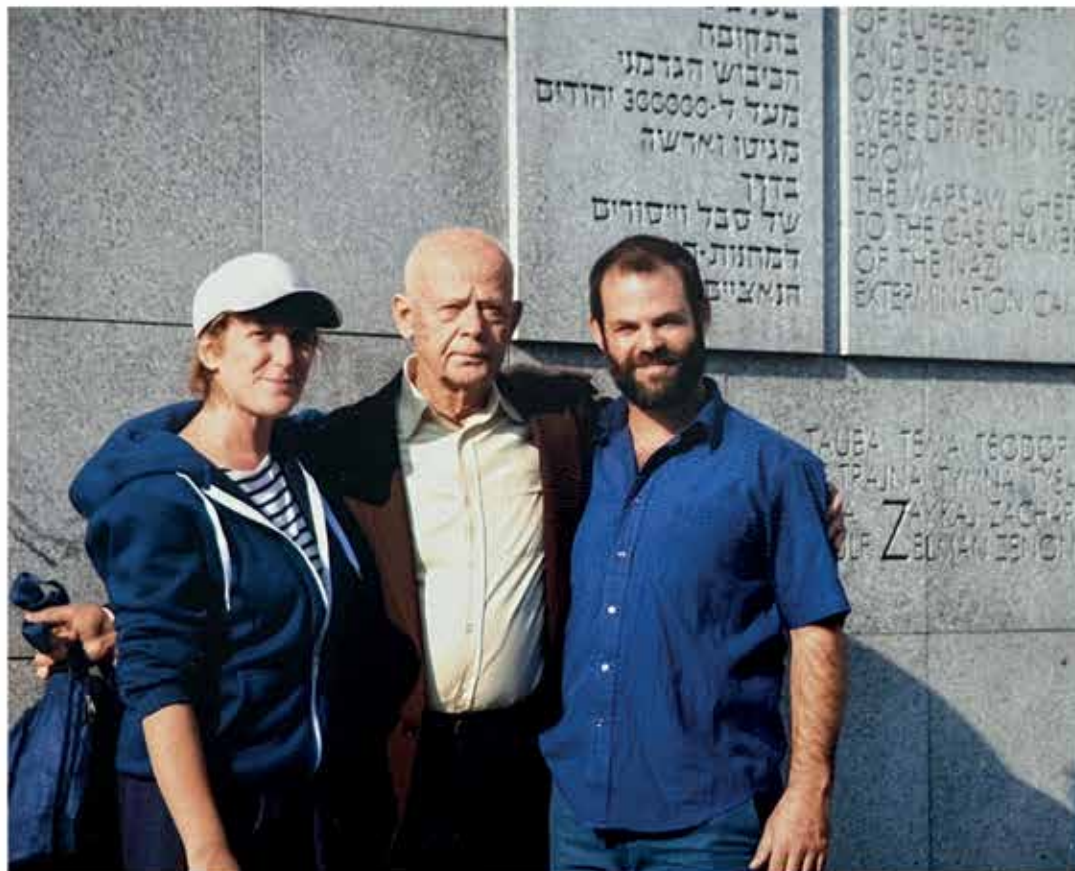
ZOFIA JĘDRYSIAK-LISOWSKA
AND HER SON WITOLD
LISOWSKI SAVED JÓZEF
DUDEK INWENTARZ FROM
DEATH. DESPITE ALL OF THEIR
EFFORTS, THEY COULD NOT
GET HIS MOTHER BELLA AND
SISTER FEJGELE OUT OF THE
GHETTO. DUDEK'S FAMILY
STILL LIVES IN ISRAEL.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

THE FAMILY
OF THE SURVIVORS
TODAY AND MEETINGS
WITH THE RIGHTEOUS

MEMORIES

PAULIEN REITSMA

BORN ON AUGUST 02, 1937 IN NETHERLANDS, LIVES IN NETHERLANDS

Mother prepared a bed for Lya in a separate room. We had a spacious house with plenty of room for everyone. We wanted Lya to feel comfortable and have a good night's sleep. After we had eaten dinner, she washed up and went to her room. Just before going to bed, my parents went to say „good night” and found her crying. She was scared and didn't want to sleep alone. My mother brought her to our room, and from that moment on, we slept together. Although I was just a small child, I could sense the fragility of life. Lya, like me, had a sister and parents—yet she had been separated from them. Not long ago, they had lived a peaceful life as Dutch citizens. However, suddenly, they became unwanted Jews in their own country, and their lives were in danger.

It was April 1943, and it was very warm. I remember this because April here can still be very cold. At the time, we lived in Amersfoort in a large house where my father had his medical practice. My father, Hugo, was an ophthalmologist, and my mother, Kathy, a nurse. They worked together at home, which was very convenient for my mother because, in addition to me, there was also my little sister Francine. The house was always filled with people, patients, and guests. There was always something going on, from morning till night. My parents were very helpful; although my father was an ophthalmologist, he provided first aid to those in need. A doctor is always a doctor. He was knowledgeable in many areas.

The Netherlands declared neutrality when the war broke out. In May 1940, the Germans nevertheless occupied our country. At that time, the situation of the Jews deteriorated drastically. Anti-Semitism had already been reaping its harvest before the occupation, but it intensified after 1940. In February 1940, the honor of my nation was defended by a general strike led by the communists against the deportations of Jews. Unfortunately, it did not help much. Things soon changed.

The Germans executed the strike leaders, and the Dutch police and gendarmerie began to cooperate closely with the occupiers. Even here, in Amersfoort, there was a concentration camp. My parents spoke about it frequently in front of us children, not realizing that I understood much of it despite my young age.

That memorable April, my father's friends, Wilhelmina and Jan, visited us on their bikes, bringing Lya with them. At that time, many Jews had to change their names and obtain false papers, which was both risky and expensive. Often, Jewish children couldn't remember their new names, making them easy to detect, as spies were everywhere. Lya remained Lya, however. There was no need to change her name; she looked “good,” and no one in our city knew her. She was born and raised in Utrecht, where her father, Leo, was an accountant, and her mother, Renee, was a housewife. The only thing that needed changing was her story. From the moment she crossed our threshold, she became our cousin from Rotterdam, whose parents had been bombed.

Despite this, we had to keep a constant watch over her. She couldn't go out into the street, and I had to ensure she didn't draw too much attention from my father's patients because someone might have suspected something. We had to change housekeepers several times because they were too curious about Lya's story and questioned her about her previous life. My mother was quick to dismiss them. When liberation came, Lya left our room with tears in her eyes. After two years together, we had become like family. Fortunately, Lya's sister, Elly, survived, hidden with our friends Wilhelmina and Jan. Leo and Renee died. Their daughters had no memento of them. Only many years later, someone unexpectedly gave the sisters a postcard their father had thrown out from the transport to the camp. It was written in pencil, dated May 1944, and addressed to a neighbor in Utrecht.

Mama Lijai (*Lya*) paruošė lovą atskirame kambaryje. Mūsų namas buvo didelis – vietos visiems pakako, tad norėjome, kad ji jaustųsi laisvai ir galėtų ramiai išsimiegoti. Po vakarienės Lija nusiprausė ir nuėjo į savo kambarį, tačiau kai tėvai užėjo palinkėti labos nakties, rado ją apsiašarojusią. Ji bijojo miegoti viena – jautėsi labai vieniša. Tuomet mama ją atvedė į mūsų kambarį, ir nuo tada miegojome kartu. Nors buvau dar visai maža, kažkur giliai pajutau, koks trapus yra gyvenimas. Lija, kaip ir aš, turėjo tėvus ir seserį, bet dabar buvo nuo jų atskirta. Dar visai neseniai jų šeima gyveno ramų gyvenimą – kaip daugelis olandų, o štai dabar staiga virto nepageidaujama savo pačių šalyje – žydais, kurių gyvybei grėsė pavojus.

Tai buvo 1943-ųjų balandis – neįprastai šiltas mėnuo, nes balandį pas mus dažnai dar būna žvarbu. Tuo metu gyvenome Amersforte (oland. Amersfoort), dideliame name, kuriame tėtis buvo įsirengęs akių gydytojo kabinetą. Mano tėvas Hugo buvo okulistas, o mama Kati (*Kathy*) – slaugytoja. Jie dirbo kartu, namuose, ir tai buvo labai patogiu – ypač mamai, nes be manęs augino dar ir mano jaunesniąją sesutę Fransiną (*Francine*). Namuose visada sukiojosi žmonės – pacientai, svečiai, nuo ryto iki vakaro vyravo šurmuly. Tėvai buvo labai paslaugūs. Nors tėtis specializavosi akių ligose, prireikus suteikdavo ir pirmąją pagalbą – juk gydytojas turi išmanyti įvairius dalykus.

Vos prasidėjus karui, Nyderlandai paskelbė neutralitetą, tačiau 1940-ųjų gegužę vokiečiai vis tiek okupavo mūsų šalį. Nuo tada žydų padėtis ėmė sparčiai blogėti. Antisemitizmo būta ir anksčiau, bet okupacijos metais jis įgavo visai kitą mastą. Mano tautos garbę bent iš dalies išgelbėjo visuotinis streikas prieš žydų deportacijas, kurį 1941-ųjų vasarį suorganizavo komunistai. Deja, daug naudos jis neatnešė, bet nuo tada daug kas pasikeitė. Vokiečiai nužudė streiko vadus, o olandų policija ir žandarmerija ėmė aktyviai bendradarbiauti su okupantais.

Net ir mūsų mieste, Amersforte, buvo įkurta koncentracijos stovykla. Tėvai apie tai dažnai kalbėdavosi – net ir mums girdint. Matyt, nė nepagalvojo, kad aš, nors buvau dar visai vaikas, viską gerai supratau.

Tą įsimintiną balandžio dieną dviračiais pas mus atvažiavo tėvo bičiuliai – Vilhelmina (*Wilhelmina*) ir Janas (*Jan*), atsiveždami Liją. Tuo metu daug žydų keitė pavardes – jiems reikėjo suklastotų dokumentų, o tai buvo ir rizikinga, ir brangu. Vaikams ypač sunkiai sekdavosi įsiminti naujus vardus, o šalyje knibždėjo šnipų – pakako mažos klaidos ir jie greitai juos išaiškindavo. Tačiau Lijai nereikėjo keisti vardo – ji liko Lija. Be to, ji turėjo „tinkamą“ išvaizdą, o mūsų mieste niekas jos nepažinojo. Ji buvo gimusi ir augo Utrechte, kur jos tėvas Leo dirbo buhalteriu, o mama Renė (*Renee*) rūpinosi namais. Vienintelis dalykas, kurį teko pakeisti – jos istorija. Nuo tos dienos, kai ji peržengė mūsų namų slenkstį, ji tapo mūsų pussesere iš Roterdamo, kurios tėvai, kaip buvo sakoma, žuvo per bombardavimą.

Vis dėlto turėjome būti labai atsargūs. Lija negalėjo eiti į lauką, o aš turėjau rūpintis, kad ji pernelyg nekristų į akis tėčio pacientams – niekada nežinojai, kas ką gali pastebėti ar įtarti. Ne kartą teko keisti ir namų tvarkytoją – kai kurios jų pernelyg domėjosi Lijos praeitimi, klausinėjo. Mama tokių dalykų netoleravo – smalsios tarnaitės buvo nedelsiant atleidžiamos.

Kai atėjo išvadavimo diena, Lija su ašaromis akyse paliko mūsų kambarį. Po dvejų kartu praleistų metų buvome tapusios kaip viena šeima. Laimei, jos sesuo Eli (*Elly*) taip pat išgyveno – ją slėpė Vilhelminos ir Jano pažįstami. Tačiau jų tėvai – Leo ir Renė – žuvo. Dukros neturėjo jokių išlikusių daiktų iš savo šeimos. Tik po daugelio metų kažkas netikėtai perdavė seserims atviruką, kurį jų tėvas buvo išmetęs iš traukinio pakeliui į stovyklą. Jis buvo parašytas pieštuku, datuotas 1944-ųjų gegužę, ir adresuotas jų kaimynui Utrechte.

PAULIEN REITSMA

Place of rescue of Jews:
Amersfoort/Utrecht,
Netherlands

THE BROES FAMILY TOOK LYA FRANK IN FOR TWO YEARS, HIDING HER UNTIL THE LIBERATION OF THE NETHERLANDS. LYA'S SISTER, ELLA, SURVIVED THE HOLOCAUST, ALSO HIDDEN BY A DUTCH FAMILY IN UTRECHT. BOTH GIRLS' PARENTS, LEO AND RENEE, WERE MURDERED IN AUSCHWITZ IN 1944. OF THE 140,000 DUTCH JEWS, 105,000 WERE DEPORTED TO DEATH CAMPS. THEY WERE MAINLY MURDERED IN AUSCHWITZ AND SOBIBOR.

MARIA GRZYBOWSKA

BORN ON JUNI 08, 1926 IN POLAND, LIVES IN SWEDEN

Roman and Helena got married right after the war. They had a real wedding this time. For two years, they had been in a fictitious marriage. Helena had gotten false papers, and as Roman's wife, a Polish Catholic, she accompanied him to work in a German factory in Radom. It was after our neighbors informed on us for helping Jews and the Germans killed everyone—ten people in total. Only Helena survived, spared only because she wasn't home at the time.

The story of saving these people was the most poignant experience in my life. My parents spoke very openly with us about the injustice these individuals faced from the very outbreak of the war and the first persecution of Jews. We never doubted that we had to help them. It was also a way of fighting the occupier and their absurd new regulations, which they had been introducing in Poland since September 1939. At times, we even had the impression that the main task of the Germans was to spread hatred of Jews. Warsaw fell very quickly, the front moved east, and the Nazis began exterminating the population in occupied Polish cities. My parents, who had survived World War I, had never seen anything like this before—hatred, hatred, and more hatred. There were two sides to all this. One felt unreal because it was hard to believe that so much evil could exist in the human soul. The other was very real because human lives were being annihilated.

My brother, Roman, had been smuggling food and other necessities into the Warsaw ghetto from the very moment it was established. During one of his trips "behind the wall," he met the Kac family. After many wanderings, they had moved from Łódź to Warsaw, hoping that the conditions in the capital's ghetto would be better. I don't know if he fell in love with Helena Kac at that time, but he very quickly decided to move the entire family "to the Aryan" side. They lived with us, of course. Then Roman moved the Beatuses, Weinrebs, and Wolmans

out of the ghetto. 1942 was a terrible year, as the Jews of Warsaw were being murdered in Treblinka. The apartment became so crowded that it was impossible to breathe.

My mother organized a division of duties, which worked very well during the day. Those with false papers could go out, but not for long and not too far. Some even managed to bring in food or hustle up some money somewhere, because feeding such a crowd of people was not easy. At home, everyone had something to do, because my parents believed that idleness was the worst thing for the body and soul. So we took turns peeling potatoes, doing laundry, and scrubbing floors. I must admit, everyone did their best. My family pretended to the neighbors that we had two or three cousins at home and on the outside we tried to live normally. School, work, some small social gatherings continued but, of course, never at our home. Helena found a job and, like us, went out every morning to go about her business. On that terrible day in 1944, neither we nor she were at home. The Gestapo, likely tipped off by the neighbors, burst into our apartment, dragged everyone outside, and shot them in the street. After that, our family had to split up, each of us living somewhere else so that the Germans wouldn't find us. Roman arranged for a marriage certificate for himself and Helena from a priest he knew. As a married couple they volunteered for work in Radom. We had to cover up all traces of ourselves, because otherwise the Germans would have murdered us too.

Helena and Roman were like one tree, like a single trunk—inseparable. She was over 15 years older than him, exhausted by war, stress, and mourning for her entire family. All this meant that she could not have children, although she yearned to have them very much. That is why, after the wedding, they decided to adopt a Jewish war orphan, Zosia, with whom they created a new wonderful family, far from Europe, in America.

Romanas ir Helena susituokė iškart po karo. Tai buvo tikros vestuvės, nors fiktyvia santuoka jie jau gyveno dvejus metus. Helena turėjo suklastotus dokumentus ir, kaip Romano žmona – lenkė katalikė, kartu su juo išvyko dirbti į vokiečių gamyklą Radome. Taip nutiko po to, kai kaimynai įskundė mus už pagalbą žydams, o vokiečiai nužudė visus – dešimt žmonių. Išsigelbėjo tik Helena, nes tuo metu jos nebuvo namuose.

Šių žmonių gelbėjimo istorija – skaudžiausia mano gyvenime. Nuo pat karo pradžios, kai tik prasidėjo žydų persekiojimai, mūsų tėvai labai atvirai su mumis kalbėjosi apie neteisybę, kuri užgriuvo šiuos žmones. Niekada neabejojome, kad jiems būtina padėti – tai buvo ir mūsų pasipriešinimo okupantui forma, protestas prieš absurdiškas nacistinio režimo taisykles, įvestas Lenkijoje nuo 1939-ųjų rugsėjo. Kartais atrodydavo, kad vokiečių tikslas buvo vienas – žadinti neapykantą žydams.

Varšuva krito labai greitai, frontas pasislinko į rytus, o naciai pradėjo sistemingai naikinti gyventojus okupuotuose Lenkijos miestuose. Mano tėvai, išgyvenę Pirmąjį pasaulinį karą, niekada nebuvo regėję nieko panašaus – tai buvo neapykanta, gryna neapykanta. Viskas turėjo dvi puses: viena – beveik neįtikėtina, sunkiai suvokiama, kad žmogaus siela gali talpinti tiek blogio; kita – labai konkreti, nes realiai buvo naikinami žmonės.

Nuo pat Varšuvos geto įsteigimo mano brolis Romanas slapta nešdavo ten maistą ir kitus būtiniausius daiktus. Vieno tokio apsilankymo „už sienos“ metu jis susipažino su Kacų šeima, kuri po daugybės peripetijų persikėlė iš Lodzės į Varšuvą, tikėdamasi, kad čia – sostinėje – geto sąlygos bus šiek tiek geresnės. Nežinau, ar jau tada Romanas įsimylėjo Heleną Kacaitę (*Helena Kac*), bet netrukus apsisprendė: išvesti visą jos šeimą į „arijų“ pusę. Jie apsigyveno, žinoma, pas mus. Vėliau Romanas išvedė iš geto ir Beatusų (*Beatus*), Veinrebų (*Weinreb*) bei Volmanų

(*Wolman*) šeimas. Tai buvo siaubingi 1942-ieji, kai Varšuvos žydai masiškai buvo vežami į Treblinką ir žudomi.

Mūsų butas prisipildė žmonių taip, kad beveik nebuvo kuo kvėpuoti. Mama paskirstė pareigas, ir dienomis viskas veikė gana sklandžiai. Tie, kurie turėjo suklastotus dokumentus, galėjo trumpam išeiti iš namų – bet ne per toli ir ne per ilgai. Kai kuriems net pavykdavo gauti maisto produktų ar nelegaliai uždirbti šiek tiek pinigų – išmaitinti tokį būrį žmonių buvo nelengva. Namuose visi turėjo ką veikti – tėvai tvirtai tikėjo, kad blogiausia, kas gali ištikti žmogų, – tai neveiklumas, ardantis ir kūną, ir sielą. Todėl visi paeiliui skusdavo bulves, skalbdavo drabužius, šveisdavo grindis. Turiu pripažinti – visi nuoširdžiai stengėsi.

Kad nekeltume įtarimų kaimynams, apsimetėme, jog pas mus gyvena du ar trys pusbroliai. Išoriškai stengėmės gyventi kuo įprastiau – lankėme mokyklą, ėjome į darbą, kartais susitikdavome su draugais, žinoma, niekada – namuose. Helena taip pat įsidarbino ir, kaip ir mes, kiekvieną rytą išeidavo „tvarkyti savo reikalų“.

Tą siaubingą 1944-ųjų dieną nei mūsų, nei jos nebuvo namuose. Gestapas, matyt, gavęs pranešimą iš kaimynų, įsiveržė į mūsų butą, ištempė visus viduje buvusius žmones ir sušaudė juos gatvėje. Mūsų šeimai teko išsiskirstyti – kiekvienas pasislėpė kitoje vietoje, kad vokiečiai mūsų nesurastų. Romanas per pažįstamą kunigą gavo santuokos liudijimą sau ir Helenai, ir kaip sutuoktinių pora jie užsiregistravo darbui Radome. Turėjome sunaikinti visus praeities pėdsakus – kitaip vokiečiai būtų nužudę ir mus.

Helena ir Romanas buvo neatskiriami – tarsi vienas medis, vienas kamienas. Ji buvo daugiau nei penkiolika metų už jį vyresnė, išsekinta karo, streso ir netekčių – praradusi visą savo šeimą. Ji labai troško vaikų, bet dėl patirtų išgyvenimų jų turėti nebegalėjo. Todėl po vestuvių nusprendė įsivaikinti žydų karo našlaitę Zosią. Kartu jie sukūrė naują, nuostabią šeimą – toli nuo Europos, Amerikoje.

MARIA GRZYBOWSKA

THROUGH THEIR NUMEROUS EFFORTS,
THE GRZYBOWSKI FAMILY MANAGED TO SAVE OVER
20 PEOPLE, INCLUDING MEMBERS OF
THE KAC, WEINREB, BEATUS, AND WEIMAN
FAMILIES. UNFORTUNATELY, NOT EVERYONE WHOM
THE GRZYBOWSKI FAMILY SHELTERED SURVIVED
THE HOLOCAUST.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC

BORN ON MARCH 28, 1932 IN POLAND (TODAY LITHUANIA), LIVES IN LITHUANIA

It was autumn 2014, on a terribly rainy day, and I was home alone. I had been a widow for a long time, and my children had built their houses in other places. It was already late afternoon when I heard voices in the yard. I opened the door, and I saw a strikingly good-looking woman, she was very beautiful. She asked me, in slightly broken Polish, if I was the daughter of Wincent and Katarzyna. When I confirmed this, she came closer, hugged me tightly, and said: “Whether you like it or not, we are your family! My name is Ania Kaplan. I am Fania’s daughter.”

Fajga—known as Fania at home—was from the Dusiacki family. She was confined to the Vilnius ghetto and, on February 13, 1943, sent to Ponary for execution. Five family members were in the house: Gida, Fania, Henio, and their parents. They ran a restaurant in Vilnius and were our friends. Every year, they would come to us in Wojdaty for the holidays. The mother and her two daughters were sent to the ghetto. Their father disappeared somewhere outside the ghetto, and we never found out how or where he died. Henio joined the partisans and later, together with Anders’ army, reached Palestine and remained there.

It was very cold that day, and maybe that’s why Fania survived. She stood over the pit with her mother and sister, wearing only her underwear because the Germans ordered Jews to undress before shooting them. No one knows how the bullet missed Fania. On days when there were not a large number of victims to execute, instead of shooting with machine guns, they would line up as many executioners as there were victims and shoot them with regular rifles. Maybe the German who aimed at Fania that day was too drunk to shoot accurately. As her mother and Gida fell into the pit, they pulled Fania down with them, and the bodies of the other victims covered her. Because it was a very cold day, the Germans did not bother checking whether anyone was still alive in the pits. Later that evening, when it was completely dark, Fania climbed out and began making her way through the forest toward our house. She had always been very intelligent and had an excellent sense of direction, even as a small child. That’s why, despite her extreme exhaustion, she walked three kilometers and found our farmstead on that February night, barefoot and dressed only in her underwear.

That was the day my sister got married and we had a few guests at home for the occasion. There was music, vodka, and some snacks. Everyone was gathered in the room. I was preparing a pickle in the kitchen when I saw Fania’s face in the window. She looked like a ghost. I called my mother, who discreetly let her into the house and immediately closed the kitchen door. Fortunately, the guests were already drunk, and no one had noticed anything. One of my sisters boiled water, washed Fania, and gave her some clothes. At that exact moment, we heard a knock on the door, and some words spoken in German. I was so scared I almost wet myself. I was shaking all over. But my mother was strong and always managed to keep cool. She immediately placed Fania on our bed on the stove—we had our own bed on top of the stove in a special niche. She told me and my younger sister to lie on Fania, covered us with duvets, and pulled the curtain over us. The Germans first entered the room, where our father started to offer them vodka so that they would toast the newlyweds. He also gave them some meat and bacon. Eventually, they went into the kitchen, saying they were looking for Jewish fugitives from Ponary. They started looking around the corners. When they approached the stove, my mother, completely calmly, not even taking her eyes off the pots, asked them to speak quietly, because her two little daughters were sleeping behind the curtain. One of the Germans pulled the material aside slightly and saw our two heads. Then he turned around and walked away without any interest.

After the war, Fania and her husband first left for Poland and later settled in Sweden. When the communist system collapsed, Fania intensified her search for the Bujel family, with whom she had lost contact. Unfortunately, she died in the meantime, leaving her daughter Anna with only a note that said: Wincenty Bujel, Wojdaty. Anna spent several months asking various old neighbors for the Bujel family’s new address. She finally reached Leokadja in October 2014. “My mother always spoke of you with the highest regard. She called you her family. That is why I repeat: what you did for her is stronger than blood ties because you risked your blood, your lives. These are bonds that can never be broken.”

Tai nutiko 2014-ųjų rudenį. Lauke siautė baisi dargana. Buvau viena namuose – jau seniai našlė, vaikai gyveno atskirai, pasistatę namus kitur. Buvo vėlyva popietė, kai kieme išgirdau balsus. Atidariau duris ir pamačiau priešais stovinčią stotinę, labai gražią moterį. Ji šiek tiek laužyta lenkų kalba paklausė, ar aš – Vincento (*Wincenty*) ir Katažinos (*Katarzyna*) duktė. Kai tai patvirtinau, ji priėjo arčiau, stipriai mane apkabino ir pasakė: – Norite jūs to ar ne – mes jūsų šeima! Aš – Ania Kaplan (*Ania Kaplan*), Fanios dukra.

Fajga, mūsų namuose vadinta tiesiog Fania, buvo iš Dusiackių (*Dusiaccy*) šeimos, uždarytos Vilniaus gete. 1943 m. vasario 13-ąją juos išvežė į Panerius sušaudyti. Jie buvo penkiese – Gida, Fania, Henis (Henio) ir jų tėvai. Šeima turėjo restoraną Vilniuje, buvo artimi mūsų draugai ir kasmet vasarodavo pas mus Vaidotuose. Į getą pateko motina su dviem dukromis. Tėvas dingo kažkur už geto ribų – niekada nesužinojome, nei kaip, nei kur žuvo. Henis prisijungė prie partizanų, o vėliau, su Anderso armija pasiekė Palestiną ir ten pasiliko.

Tą vasario dieną buvo labai šalta – galbūt todėl Fania išliko gyva. Ji stovėjo prie duobės kartu su motina ir seserimi, tik su apatiniais – vokiečiai liepė žydams prieš egzekuciją nusirengti. Nežinia, kaip tai nutiko, bet kulka jos nepalietė. Kai pasmerktųjų būdavo nedaug, vokiečiai, užuot šaudę iš kulkosvaidžių, kiekvienai aukai paskirdavo atskirą egzekutorių, kuris šaudydavo iš paprasto šautuvo. Galbūt tą dieną vokietis, turėjęs nušauti Fanią, buvo pernelyg girtas, kad pataikytų. Motina ir Gida, krisdamos į duobę, nusitempė Fanią kartu, o netrukus ją užklojo kitų aukų kūnai. Kadangi buvo labai šalta, vokiečiai nesivargino tikrinti, ar kas nors dar gyvas. Tą patį vakarą, jau visai sutemus, Fania išsiropštė iš duobės ir leidosi per mišką mūsų sodybos link. Ji visada buvo labai sumani – net būdama maža, puikiai orientavosi. Nors visiškai išsekusi, basomis, tik su kelnaitėmis, per speigą įveikė tris kilometrus ir surado mūsų sodybą.

Tą dieną mūsų namuose kaip tik vyko mano sesers vestuvės – buvo keletas svečių, grojo muzika, ant stalo – degtinė, užkandžiai. Visi sėdėjo svetainėje, o aš virtuvėje gaminau užpiltinę. Pažvelgusi pro langą išvydau Fanios veidą – ji atrodė kaip vaiduoklis. Pašaukiau mamą. Ji, slapta nuo svečių, įsileido Fanią ir iškart uždarė virtuvės duris. Laimei, svečiai jau buvo įkaušę ir niekas nieko nepastebėjo. Viena seserų užkaitė vandens, nuprausė Fanią, davė drabužių. Ir tada – beldimas į duris. Išgirdome vokiečių kalbą. Aš taip išsigandau, kad vos neprivariau į kelnes. Drebjau visa. Bet mama buvo stipri moteris, visada išlaikydavo šaltą protą. Ji greit paguldė Fanią į mūsų guolį ant krosnies – nišoje, kur miegodavome aš ir jaunesnioji sesuo. Liepė mums atsigulti ant Fanios, užklojo pūkinėmis antklodėmis ir užtraukė užuolaidą.

Vokiečiai pirmiausia įėjo į svetainę. Tėtis puolė juos vaišinti degtine, pasiūlė išgerti už jaunavedžius, davė mėsos ir lašinių. Tik paskui jie užsuko į virtuvę. Pasakė ieškantys iš Panerių pabėgusių žydų ir ėmė visur dairytis. Kai priėjo prie krosnies, mama, nė nepakeldama akių nuo puodų, visiškai ramiai paprašė kalbėti tyliau – esą už užuolaidos miega jos dvi mažos dukrelės. Vienas vokietis šiek tiek atitraukė užuolaidą, pamatė mūsų galvas ir, be didelio susidomėjimo, apsisuko ir nuėjo.

Po karo Fania su vyru išvyko į Lenkiją, vėliau – į Švediją. Kai pradėjo byrėti komunistinė sistema, Fania atnaujino Bujelių šeimos, su kuria buvo praradusi ryšį, paieškas. Deja, mirė nespėjusi mūsų rasti. Dukrai Anai paliko tik raštelį su užrašu: „Wincenty Bujel, Wojdaty (Vincentas Bujelis, Vaidotai)“. Ana kelis mėnesius klausinėjo senųjų kaimynų apie naują Bujelių adresą, kol galiausiai, 2014-ųjų spalį, pasiekė mane.

– Mano mama visada kalbėjo apie jus pačiais gražiausiais žodžiais. Ji vadino jus savo šeima. Todėl ir aš sakau: tai, ką dėl jos padarėte, yra stipriau nei kraujo ryšiai. Rizikavote savo gyvybe – ir tai yra saitai, kurių niekas negali nutraukti.

LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC

FAJGA’S PARENTS: ANNA AND ALTER DUSIACKI SHADE
THE FATE OF MANY THOUSANDS OF VILNIUS JEWS
MURDERED DURING THE HOLOCAUST.

Place of rescue of Jews:
Wojduty/Vilnius,
Lithuania

LEON GODLEWSKI

BORN ON MARCH 17, 1930 IN POLAND, LIVES IN POLAND

During the war, a few people hid in our house for various reasons. Some were active in the underground; others were soldiers of the underground army. My entire family - including me, a skinny twelve-year-old—took part in various activities related to the fight against the occupiers, both German and Soviet. My father and older brother paid for these conspiratorial activities with their lives. The NKVD killed Jurek in 1941, which we learned about 20 years later through the Red Cross. My father was arrested by the Germans in 1943, after which he was sent to Auschwitz, where he was murdered.

Before that, in 1942, he became friends with Count Grocholski, or Colonel Remigiusz, alias “Waligóra”. The colonel was active in the underground, had many connections, and was also involved in helping Jews. One day, he asked my parents if they would be willing to take care of a Jewish baby. Without hesitation, my mother agreed, and my sister Ela committed to taking this little creature out of the ghetto.

When the Germans separated the ghetto area from the rest of the city, they left out the court building located between Leszno and Biała streets. A particular part of the building had been converted into a hospital with entrances on both the “Aryan” and ghetto sides. In our Polish-Jewish underground world, this building was very well known because it was used for smuggling people.

Elżbieta entered the court building from Biała Street and exited through the basement on Leszno Street. She carried an old dirty backpack, similar to a military pack, made of thick denim. It was the summer of 1942, and the deportations to Treblinka had begun, with nearly three-quarters of the ghetto inhabitants murdered - about 300,000 people—in two months! None of us grasped the enormity of these losses at that time, but we knew that lives could only be saved outside the ghetto. “Waligóra” gave Ela very specific instructions about

where to go, whom to contact, and how to keep the little one quiet so that it wouldn’t suddenly start crying during the escape. It was her first visit to the ghetto, and while it was fortunately successful, it shook her to the core.

When Ela got home, she placed a roll of rags on the kitchen table—a bit dirty, with Misia hidden inside. She was tiny, terribly sick, emaciated, almost gray. Really, she was dying. Of course, we couldn’t officially go to any doctor, but my mother found a way. She had a pre-war friend, a Jewish woman, a doctor, who was hiding in Warsaw with false papers. She came to us and saved the girl’s life.

Misia, because that’s what we called her, was meant to stay with us for only a few days, maybe weeks, so that she could recover. But after just a few days, Mom and Ela decided they wouldn’t give this little one up to anyone. We knew nothing about her family, but they had likely shared the fate of most people locked up in the ghetto. Misia got a new birth certificate from a priest we knew, and from then on, she was called “Irena Maria,” officially recorded as my distant cousin - a familiar story in those times, crafted for neighbors who asked too many questions.

The only information we had about Misia, verbally, was her surname, Borensztajn, which Ela received when the child was handed over in the ghetto. We knew that in Konstancin near Warsaw, there was a family of bakers with that surname. After the war, we started looking for them, but in vain, unfortunately. It was only when Misia came of age that her mother’s sister, who had also been in the Warsaw ghetto, was found in the States. That was when Misia’s second life as Miriam began. As an adult, she moved to Israel, started a family there, and worked as a receptionist in a hotel. She wrote our Mom affectionate letters to our mother until the end of her life, each beginning with, “the most beloved, the only, the unforgettable Mom.”

Karo metais mūsų namuose slėpėsi keli žmonės – dėl įvairių priežasčių. Vieni buvo pagrindžio veikėjai, kiti – pagrindinės armijos kariai. Visa mūsų šeima, įskaitant ir mane – liesą dvylikametį berniuką – buvo įsitraukusi į pasipriešinimo veiklą, nukreiptą prieš okupantus – tiek vokiečius, tiek sovietus. Mano tėvas ir vyresnysis brolis Jurekas (*Jurek*) už šią konspiracinę veiklą sumokėjo gyvybėmis. Jurekas žuvo nuo NKVD rankų dar 1941-aisiais – apie tai sužinojome tik po dvidešimties metų per Raudonąją Kryžių. Tėvą 1943-iaisiais suėmė vokiečiai ir išsiuntė į Aušvicą, kur jis buvo nužudytas.

Dar iki šių tragiškų įvykių, 1942-aisiais, tėtis susidraugavo su grafu Grocholskiu (*Grocholski*) – pulkininku Remigijumi (*Remigiusz*), slapyvardžiu „Valigura“ (*Waligóra*). Pulkininkas buvo aktyvus pagrindžio veikėjas, turėjo platų ryšių tinklą ir taip pat dalyvavo gelbstint žydus. Vieną dieną jis paklausė mano tėvų, ar šie sutiktų pasirūpinti žydų kūdikiu. Mama nė akimirkos nesudvejojo: „Taip“, – atsakė ji, o sesuo Elia (Ela, Elżbieta) įsipareigojo išnešti tą mažą būtybę iš geto.

Kai vokiečiai atskyrė getą nuo likusio miesto, teismo pastatas, esantis tarp Liešno (*Leszno*) ir Bialos (*Biała*) gatvių, nepateko į uždara zoną. Jo dalį vokiečiai pavertė ligonine, o įėjimai vedė tiek iš „arijų“ pusės, tiek iš geto. Šis pastatas buvo gerai žinomas lenkų ir žydų pagrindžio pasaulyje – jis buvo naudojamas kontrabandai ir žmonių perkėlimui.

Elżbieta įėjo iš Bialos gatvės pusės, o per rūsį išėjo į Liešno gatvę. Ji nešėsi seną, purviną, iš storos drobės pasiūtą kuprinę, primenančią karinę. Tai buvo 1942-ųjų vasara – tuo metu prasidėjo masinės deportacijos į Treblinką, kur per du mėnesius buvo nužudyta apie 300 tūkstančių žmonių – beveik trys ketvirtadaliai geto gyventojų! Tikslų mastą tada dar nežinojome, bet jau supratome: vienintelė galimybė išgyventi – ištrūkti už geto ribų.

Elia gavo iš „Valiguos“ tikslas instrukcijas: kur eiti, į ką kreiptis ir net kaip užmigdyti kūdikį, kad šis nepradėtų verkti pačiu pavojingiausiu momentu. Tai buvo jos pirmasis apsilankymas gete – laimei, sėkmingas. Kūdikį pavyko išnešti, bet ši patirtis ją labai sukrėtė.

Kai Elia grįžo namo, ant virtuvės stalo padėjo purviną skudurų ryšulėlį – jame buvo Misia. Mažytė, labai ligota, išsekusi, beveik pilkšva – tiksliau, mirštantė. Aišku, kreiptis į gydytoją oficialiai negalėjome, bet mama ir šįkart rado išeitį. Ji turėjo prieškarį laikų draugę – žydę gydytoją, kuri slapstėsi Varšuvoje su suklasotais dokumentais. Ji atėjo pas mus ir išgelbėjo mergaitės gyvybę.

Misia – taip ją pavadino – turėjo pas mus pabūti tik kelias dienas ar savaites, kol sustiprės. Tačiau jau po kelių dienų mama ir Elia nutarė: šios mažylės niekam neatiduos. Apie jos šeimą nežinojome nieko – galėjome tik spėti, kad ji patyrė tokį pat likimą, kaip ir dauguma geto gyventojų. Pažįstamas kunigas užregistravo Misią nauju vardu – ji gavo metriką ir nuo tada oficialiai vadinosi Irena Marija. Ji buvo pristatoma kaip mano tolima pusseserė – tipiška to meto priedanga nuo pernelyg smalsių kaimynų klausimų.

Vienintelė informacija apie Misią buvo žodinė – jos pavardė Borenštein (*Borensztajn*), kurią Elia išgirdo iš žmogaus, perdavusio kūdikį gete. Žinojome, kad Konstancine (lenk. *Konstancin*), netoli Varšuvos, gyveno kepejų šeima šia pavarde, ir po karo bandėme jų ieškoti – deja, nesėkmingai. Tik Misiai sulaukus pilnametystės atsirado jos motinos sesuo, gyvenusi Amerikoje. Ji irgi buvo buvusi Varšuvos gete. Tuomet Misios gyvenime prasidėjo antrasis skyrius – kaip Miriam.

Jau suaugusi Misia išvyko į Izraelį, ten sukūrė šeimą ir dirbo viešbučio registratūroje. Iki pat mūsų mamos gyvenimo pabaigos ji rašydavo jai šiltus, jautrius laiškus, kuriuos visada pradėdavo tais pačiais žodžiais: „Mylimiausia, vienintelė, nepamirštama Mama“.

Z GRUZI DO SOPOTU

Niezwykłe życie

...i babcia była czystej krwi Gruzińką, ciotec Ukrainką, matka Rosjanką. Sami urodzili się w dalekiej słowackiej Gruzi, by w latach 30-tych przybyć do Sopotu jako żona Polaka Leona Godlewskiego. Prowadziła tu pensjonat, pomagała wdowcom i sierotom wojennym. Łazy Heleny Godlewskiej to jeden z ciekawszych wątków w Muzeum Sopotu wystawcy **„Sopot. Wątki. Miasto”**

ŻYCIE W KURORKU
Wiosną 1930 roku w Przewodzie przepłynął na łodzi drugi syn Godlewskich - Leon i w tym samym roku, w związku z dokumentami, Leon stał na stanowisku kierownika biurowego w Galerii. W tym samym roku Leon Godlewski, który przyjechał do Sopotu z żoną Heleną, która była Polką, zaczął prowadzić pensjonat. W tym samym roku Leon Godlewski, który przyjechał do Sopotu z żoną Heleną, która była Polką, zaczął prowadzić pensjonat.

SŁOWACKA GRUZIJA
Wiosną 1930 roku w Przewodzie przepłynął na łodzi drugi syn Godlewskich - Leon i w tym samym roku, w związku z dokumentami, Leon stał na stanowisku kierownika biurowego w Galerii. W tym samym roku Leon Godlewski, który przyjechał do Sopotu z żoną Heleną, która była Polką, zaczął prowadzić pensjonat.

THE GODLEWSKI FAMILY SAVED AN INFANT WITH AN UNKNOWN NAME. ACCORDING TO ORAL TRADITION, THE GIRL'S LAST NAME WAS BORENSZTAJN. THE GODLEWSKI FAMILY GAVE HER THE NAME MARIA, WHICH WAS LATER CHANGED TO MIRIAM.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

BÉLA SÁNDOR ALMÁSY

BORN ON AUGUST 23, 1928 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

When the German gendarmes appeared on the street in front of our house, my father had little time to think. The day before, he had received a tip that some neighbors were growing too curious about the little boy who had come to live with us. Peter was four years old—a lively, funny kid who was hard to keep an eye on. His father had disappeared somewhere on the Eastern Front, and to this day, it is not known how or where he died. His mother, Gisela Schlezinger, was hidden at the electrical plant where my father worked.

The gendarmes were making a lot of noise, shouting so terribly it was impossible to miss their “visit.” Without hesitation, my father wrapped Peter in a carpet lying on the floor. Together with my brother, Gyula, he hoisted Peter onto his shoulders and headed down the stairs. The Germans passed them, even made some stupid jokes, and ran upstairs to us. I opened the door for them, but they paid no attention to me. They just pushed me aside and started searching the apartment. By this time, Peter was already safe in another hiding place.

Since information about where you can find shelter spreads like wildfire by word of mouth in dangerous times, we soon had to organize hiding places for more refugees. My father, together with his old Jewish friend Endre Edinger, who had escaped from a labor camp, decided to build something that could be called a suspended or false ceiling above the production hall. The hall was huge, so it was easy to divide it, and the roar of the machines drowned out the sounds of footsteps and conversations coming from above.

This hiding place, which was built at lightning speed in just a few nights, was 16 meters long and about 3 meters high. About 12 people lived there permanently, including the family of the head of the plant, Sandor Loewinger, who by that time had already been demoted and was also hiding in Budapest with various friends.

Thanks to my father’s many acquaintances—he was an exceptionally sociable and curious man—in addition to providing direct help, we were able to develop the production of false documents, which we smuggled to people hidden in the former Jewish grammar school building. Our daily responsibilities also included delivering food to various hiding places scattered throughout the city and keeping the places clean. We also carried laundry, and, if necessary, did it as well, took out excrement, and delivered warm clothing. Apart from school, these were our primary activities, which excluded any social life.

In December 1944, our father was conscripted into the army and we also had to take over his duties. We practically stopped sleeping altogether. That was when the Bloody Winter began—the siege and then the capture of Budapest by the Soviet army. It was an unimaginable massacre. Women were raped and killed, 80% of the city was destroyed, and my brother and I, between bombs, murders and robberies, ran through the city to spend at least a few minutes with those we took care of. We gave them encouragement, brought them some food, and sometimes moved them to another hiding place.

The fear that accompanied us all the time caused me to repress many events from my memory. Only now, when I am 98, do various images come back to me. These memories are not always the most tragic moments, like wrapping little Peter in the carpet from our living room. At the time, it may have seemed very dangerous, but compared to what we had to experience later, it was really a trifle. Still, even that moment had its good side: Right after delivering the child to the hideout, Gyula had to beat the dust out of the carpet—for the first time in a few years. There was a lot of dust.

Kai vokiečių žandakai pasirodė gatvėje priešais mūsų namą, tėvas neturėjo daug laiko galvoti. Jau dieną prieš tai jis buvo gavęs žinią, kad kai kurie kaimynai pernelyg domisi mažu berniuku, kuris neseniai apsigyveno mūsų namuose. Peteriui tebuvo ketveri – gyvybingas, linksmas vaikas, kurį buvo sunku suvaldyti. Jo tėvas buvo dingęs kažkur Rytų fronte – iki šiol nežinoma, nei kur, nei kaip jis žuvo. O motina, Gizela Šlezinger (*Gizela Schlezinger*), slapstėsi elektros gamykloje, kurioje dirbo mano tėvas.

Žandakai visada kėlė triukšmą, baisiai rėkė – jų „vizito“ tiesiog nebuvo įmanoma nepastebėti. Tėvas, ilgai nedelsęs, suvyniojo Peterį į ant grindų gulėjusį kilimą ir kartu su mano broliu Diula (*Gyula*) užsikėlė jį ant pečių. Abu nuskubėjo žemyn laiptais. Prasilenkė su vokiečiais, kurie net dar spėjo mestelėti kokį kvailą juokelį ir užlėkė aukštyn – tiesiai į mūsų butą. Aš jiems atidariau duris, bet jie į mane nekreipė dėmesio – tik stumtelėjo į vidų ir ėmėsi kratos. Tuo metu Peteris jau buvo saugus – paslėptas naujoje slėptuvėje.

Pavojingose situacijose žinios apie saugias vietas sklisdavo žaibiškai – iš lūpų į lūpas. Todėl netrukus teko ieškoti naujų slėptuvių kitiems pabėgėliams. Mano tėvas, kartu su savo senu žydų bičiuliu Endre Edingeriu, pabėgusiu iš darbo stovyklos, sumanė įrengti tai, ką būtų galima pavadinti pakabinamomis arba netikromis lubomis – virš gamybos cecho. Tai buvo didžiulė erdvė – ją nesunku buvo padalyti, o nuolatinis mašinų ūžesys puikiai slopino viršuje sklindančius žingsnių ar balsų garsus.

Slėptuvė buvo įrengta neįtikėtinais greitai – vos per kelias naktis. Jos ilgis siekė 16 metrų, aukštis – apie 3 metrus. Joje nuolat gyveno apie dvylika žmonių, tarp jų – ir gamyklos direktoriaus Šandoro Lėvingerio

(*Sandor Loewinger*) šeima. Tuo metu jis jau buvo pažemintas pareigose ir slapstėsi pas pažįstamus visame Budapešte.

Tėvas turėjo daugybę pažinčių – jis buvo labai bendraujantis, viskuo besidomintis žmogus. Dėl to galėjome padėti ne tik praktiškai, bet ir organizuoti suklastotų dokumentų gamybą. Juos slapta perduodavome žmonėms, kurie slapstėsi buvusios žydų gimnazijos pastate. Be to, kasdien rūpinomės maisto tiekimu į įvairias po miestą išsibarsčiusias slėptuves, tvarka ir higiena: nešdavome maistą, prireikus skalbdavome rūbus, išnešdavome išmatas, pristatydavome šiltus rūbus. Be mokyklos, tai buvo pagrindine mūsų veikla – apie įprastą socialinį gyvenimą nebuvo nė kalbos.

1944-ųjų gruodį, kai mūsų tėvą paėmė į kariuomenę, turėjome perimti ir jo pareigas. Iš esmės beveik visai nustojome miegoti. Tada prasidėjo vadinamoji Kruvinoji žiema – Budapešto apgultis ir paskui miesto užėmimas sovietų Raudonosios armijos. Tai buvo neįsivaizduojamų žudynių metas: moterys buvo prievartaujamos ir žudomos, sunaikinta apie 80 % miesto. Tuo metu aš su broliu, tarp bombų, plėšimų ir smurto, lakstėme po miestą – kad bent kelioms minutėms aplankytume mūsų globotinius, padrąsintume, atneštume truputį maisto ar, prireikus, perkeltume į kitą vietą.

Baimė mus lydėjo nuolat – tiek, kad daugelį išgyvenimų tarsi buvau išstūmęs iš atminties. Tik dabar, sulaukęs 98-erių, jie ima sugrįžti – ir ne visada patys tragiškiausi. Pavyzdžiui, puikiai prisimenu, kaip suvyniojome Peterį į svetainės kilimą. Tuo metu mums tai atrodė be galo rizikinga, tačiau palyginti su tuo, ką teko patirti vėliau, tai buvo tik menka smulkmena. Beje, ta istorija turėjo ir šviesesnę pusę: vos nugabenę berniuką į slėptuvę, Diula turėjo purtyti visą kilimą. Pirmą kartą po daugelio metų. Dulkių buvo tikrai daug.

BÉLA SÁNDOR ALMÁSY

MORE THAN HALF OF HUNGARY'S 800,000 JEWS WERE MURDERED AT AUSCHWITZ, THOUSANDS WERE SHOT IN HUNGARY. THE ALMASY FAMILY MANAGED TO SAVE TWELVE PEOPLE, INCLUDING: EDINGER ENDRE, LAJTA LÖWINGER GÁBOR, LAJTA LÖWINGER SÁNDOR, REISZ KÁROLY, RICHTER ERZSÉBET, SÁGI SCHLESINGER PÉTER, SARLÓS GIZELLA ZOLTÁNNÉ.

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary

ZOFIA TROJAN

BORN ON DECEMBER 16, 1929 IN POLAND, LIVES IN POLAND

If I were to describe what kind of a person Awraham Szus was, whom we called Adam, I would have to use the word: a brawler. It's such an old-fashioned word, but it best describes his personality. He was 21 when the war began, and I was a little 10-year-old-girl. He was an adult with ten siblings – only one sister survived the war. If it weren't for these terrible, cruel circumstances, we could even call his life adventurous.

In 1939, Adam was drafted into the Polish army and, unfortunately for him, got wounded. The wound was severe enough that he had to return to Brzostek, where there was no ghetto yet, but Jews had limited rights. The property of his father, a very pious Hasid, had already been either stolen or confiscated, and Adam had to work as a laborer on road construction. Such a smart man, speaking so many languages, educated and talented, ended up in a concentration camp—some say a “labor camp,” but for me, these “labor camps” were simply concentration camps or even extermination camps—in Lviv, on Janowska Street.

Adam had an “Aryan appearance” and spoke excellent Polish, so he escaped from the camp because he knew that he would make it and survive. Unfortunately, they caught him after a few weeks, but he didn't give up. Because he was very resourceful and always had his eyes and ears open, he heard from someone that the Germans were planning to murder all the Jews in the camp. That is why, at the beginning of November, he decided to escape while returning from slave labor to the barracks. I think he was desperate, didn't care, and wanted to try, at least to escape. On November 17, 1943, the Germans murdered all the Jews, and he escaped; he succeeded.

Adam walked 300 km from Lviv to Brzostek to us. He slept somewhere in the forests, begged for food, and was afraid to use trains

or even roads. He preferred to choose forest paths, fields, and small villages. It is easy to imagine what he looked like when he reached us. I had seen him for the last time three years earlier, and when I looked at him, I had the impression that he had aged 20 years. Only his eyes remained the same—so lively, mobile, deep—a reflection of his soul. We were well acquainted with the Szuss family before the war, so Adam was not afraid to knock on our door and ask for help. Besides, he did not have to ask at all. When my father, Wojtek, saw him, he immediately put him in a tub of hot water, cut off the tangled locks of his hair, gave him fresh clothes and food, and put him to bed. My mother and I ran around him to make sure that he had everything but also so that he would not go anywhere because it would be too dangerous. People from Brzostek knew him from before the war, and it was best if they didn't see him. We couldn't make anyone believe he was our distant cousin.

It was the same with Mrs. Sala Schonwetter and her two children, Manieczek and Zosia. Her husband, Izrael, was the chairman of the Jewish community in Brzostek, so the Germans kept taking him for interrogations, harassing him terribly, until one day, he never came home. Salcia ran away with the children. They hid for a short while with someone in the suburbs, and then they voluntarily went to the ghetto. I don't know how it happened that my father committed himself to help them, but it worked. All three of them got out. They lived for a while with us, for a while with other people, and for a while in the forest. It lasted a few years, and during that time, one would say that Manieczek and Zosia didn't so much grow up as they quickly became adults. It happened too fast. Children should be children for as long as possible.

Jei reikėtų apibūdinti, koks žmogus buvo Avrahamas Šusas (*Awraham Szus*) – mums tiesiog Adamas, – pasakyčiau, kad jis buvo tikras nutrūktgalvis. Lenkų žodis *zawadiaka* gal ir senamadiškas, bet tiksliausiai nusako jo būdą. Kai prasidėjo karas, jam buvo dvidešimt vieneri, o man – vos dešimt. Jis – jau suaugęs vyras, turėjęs net dešimt brolių ir seserų, iš kurių gyva liko tik viena sesutė. Jei ne tos siaubingos, nežmoniškos aplinkybės, jo gyvenimą būtų galima vadinti nuotykių kupinu.

1939 metais Adamas buvo pašauktas į Lenkijos kariuomenę, bet, savo nelaimei, sunkiai sužeistas. Teko grįžti į Bžosteką (lenk. *Brzostek*). Tuo metu getas dar nebuvo įkurtas, bet žydų teisės jau buvo smarkiai suvaržytos. Jo tėvo, labai pamaldaus chasido, turtas buvo arba išgrobtas, arba konfiskuotas, tad Adamas turėjo imtis fizinio darbo – tiesti kelius. Toks protingas, daugiakalbis, išsilavinęs ir talentingas žmogus atsidūrė koncentracijos stovykloje Lvice, Janovskos (lenk. *Janowska*) gatvėje. Kai kas jį vadino „darbo stovykla“, bet man tai buvo tikra koncentracijos, o gal net naikinimo stovykla.

Adamas turėjo „arijišką“ išvaizdą ir puikiai kalbėjo lenkiškai, todėl pabėgo iš stovyklos, tikėdamasis, kad tai išgelbės jam gyvybę. Deja, po kelių savaičių buvo sučiuptas. Vis dėlto nepasidavė. Būdamas itin sumanus, nuolat budrus, įdėmiai stebėdamas aplinką ir klausydamasis, išgirdo, kad vokiečiai ketina išžudyti visus stovyklos žydus. Taigi vieną dieną, lapkričio pradžioje, grįždamas iš vergiško darbo į barakus, jis apsisprendė bėgti. Manau, tai buvo desperacijos aktas – jam buvo vis tiek, jis tiesiog norėjo bent pabandyti. Ir iš tiesų – 1943 m. lapkričio 17 d. vokiečiai išžudė visus stovyklos kalinius. O jam pavyko – jis pabėgo.

Adamas pėsčiomis ėjo iš Lvivo pas mus į Bžosteką – apie 300 kilometrų. Nakvodavo miškuose, elgetaudavo maisto, vengė traukinių ir net pagrindinių kelių. Rinkdavosi miško takus, laukus, atokius kaimelius. Lengva įsivaizduoti, kaip jis atrodė, kai pagaliau pasiekė mūsų namus. Paskutinį kartą buvau jį mačiusi prieš trejus metus, o dabar, žiūrėdama į jį, jaučiau, kad jis paseno dvidešimčia metų. Tik akys liko tos pačios – gyvos, judrios, gilios, tarsi atspindinčios jo sielą.

Prieš karą mes gerai pažinojome Šusų šeimą, todėl Adamas drąsiai pasibeldė į mūsų duris ir paprašė pagalbos. Nors, tiesą sakant, jam nė nereikėjo prašyti. Vos tik jį pamatęs, mano tėvas Voitekas (*Wojtek*) iškart pasodino jį į kubilą su karštu vandeniu, nukirpo susivėlusius plaukus, aprenge švariais drabužiais, pavalgydino ir paguldė į lovą. Aš su mama vis sukiojomės aplink – kad jam nieko netrūktų, bet ir kad nepaliktų namų. Tai būtų buvę pernelyg pavojinga. Bžosteko žmonės jį pažinojo dar iš prieškarinių laikų, tad geriau, kad niekas jo nepamatytų. Nebūtume galėję niekam įrodyti, kad jis – esą mūsų tolimas pusbrolis.

Panaši istorija buvo ir su ponia Sala Šonveter (*Sala Schonwetter*) bei jos dviem vaikais – Manieku ir Zosia. Jos vyras Izraelis buvo Bžosteko žydų bendruomenės pirmininkas, tad vokiečiai jį nuolat tardė, žiauriai kankindavo – kol vieną dieną jis nebegrįžo. Salcia su vaikais pabėgo, trumpai slapstėsi pas kažką priemiestyje, o vėliau savo noru išėjo į getą. Tiksliai nežinau, kaip mano tėvas įsipareigojo jiems padėti, bet kažkaip pavyko – visi trys iš ten ištrūko. Kartais jie apsistodavo pas mus, kartais pas kitus, o kartais glaudėsi miške. Taip tęsėsi keletą metų. Per tą laiką Maniekas ir Zosia ne tiek paaugo, kiek tiesiog suaugo. Pernelyg greitai. Vaikai turėtų kuo ilgiau išlikti vaikais.

ZOFIA TROJAN

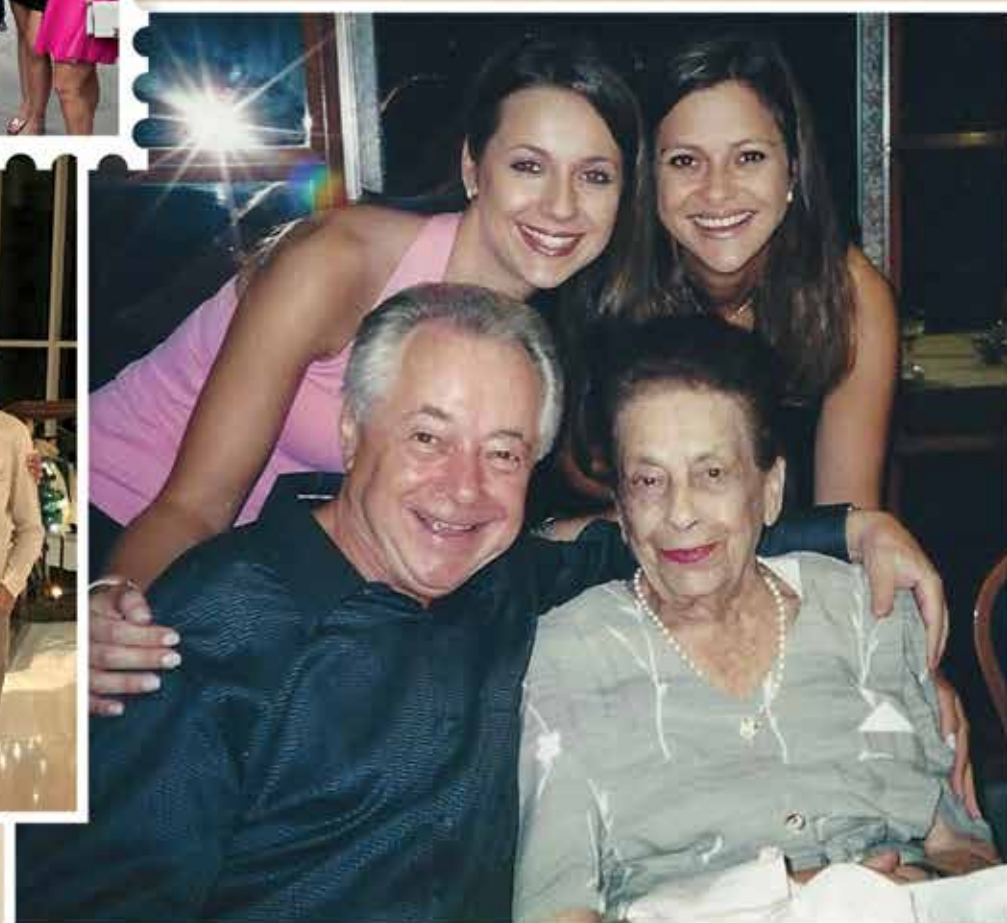

Place of rescue of Jews:
Brzostek, Poland

THANKS TO THEIR EXTENSIVE AID ACTIVITIES, WOJCIECH AND BRONISŁAWA DZIEDZIC AND THEIR DAUGHTER ZOFIA TROJAN MANAGED TO SAVE SEVERAL PEOPLE FROM DEATH. RISKING THEIR OWN LIVES, THEY GAVE SHELTER TO MANY, INCLUDING SALA, MAREK AND ZOFIA SCHONWETTER, AND AWRAHAM (ADAM) AND LEJB SZUS. AFTER THE WAR, ZOFIA TROJAN AND THE SCHONWETTER SIBLINGS GRADUATED FROM THE SAME HIGH SCHOOL IN TARNÓW. MAREK EMIGRATED TO THE USA, ZOFIA MARRIED HENRYK JOACHIMS, A SURVIVOR FROM KRAKOW, AND TOGETHER THEY LEFT FOR ISRAEL. THE SZUS FAMILY ALSO SETTLED IN ISRAEL. THE SURVIVORS AND THE RIGHTEOUS DZIEDZIC-TROJAN MAINTAINED AND STILL MAINTAIN VERY CLOSE CONTACT.

MEMORIES

THE SURVIVORS FAMILY TODAY

BRONISŁAWA BAKUN

BORN ON AUGUST 29, 1933 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Winters were the worst for the Jews because they hid in our barn and in the forest, where they could only warm themselves with some hay. At that time of year, they also had no way to wash themselves, so they were infected with scabies. When it got dark, they would come to us—because it would be inhumane to leave them in that barn overnight in winter—and they infected us. Luckily, my mother had a friend who had taken over a pharmacy from Jews in Janów. This friend gave us a special ointment against the disease. So we all sat in the kitchen every evening, covered in this cream. Our house was tiny; there were twelve of us—six Jews and six of us, so we didn't even have anywhere to lie down. That's why we all sat tightly together in a row in the kitchen by the stove. And that was our life. We helped as much as we could.

We encountered another problem in winter: marks in the snow. Some of the Jews would sometimes go to the forest, where we had built a special dugout for them. It was understandable that they didn't want to sit all crammed together in the barn all the time. But they left traces when fresh snow fell and they came from the forest to us through the field. Dad would then harness our mare and go out to plow the marks. One evening, a neighbor—someone we didn't trust and we were a little afraid he would report us—spied on him and asked why Dad was plowing the snow. Dad was clever, so without thinking, he answered: "You see, neighbor, the mare has just foaled, and I'm warming her up a bit so that she doesn't get stuck in my stable. And, at the same time, the foal will watch how I work the plow." And then the guy nodded, left us alone, and didn't come back.

I was born at the wrong time, and on top of that, our house stood near a wide road where troops were passing and there were fights. When the German troops entered our village, we were scared to death, especially us children. This terror was unimaginable. We children understood everything and were terribly afraid.

And the Germans were something to fear. I had one direct experience with them. Our miller, Grzybowski, had escaped from forced labor in Germany. He came to the village and started hiding, also with us, because if necessary, he could escape through the forest—the same one where the Jews were hiding. Once, he was in our barn when a German came and started asking me in very fluent Polish about Grzybowski. However, I could tell that he was not Polish. Then he took out a gun, put it to my head, and said: "I will shoot you instead of this bandit." I didn't say anything to him because I realized that if I gave Grzybowski up, the Germans would hang him. And then I fainted from fear. To this day I wonder how it was possible that I didn't tell him anything.

And Grzybowski was a good man. At night, he gave us the key to his mill, where my father could secretly make flour from rye and wheat. Then, my mother would bake bread from it for the Jews. We cared for adult men, so my mother baked six loaves of bread per person. It had to suffice for a week. The Struczewskis, our beloved neighbors, did the same. Julia Struczevska was a bit wealthier than us, so she would sometimes cook broth and bring them eggs.

The people we helped were strangers to us; we didn't know them before the war. Our Jewish friends from before the war couldn't be saved. Two of them were saddlers who sewed bridles and harnesses for horses. The Jewish mothers of some of my friends baked very good cakes. My mother would give them eggs and flour, and they would give her cakes. I liked lemon cake and sponge cake the most. There was also the family of my mother's seamstress, with whom we were very close friends. There were two girls who were my friends. When we rode the cart to church in Janów, we would stop in their yard and leave the horses there. After mass, we'd have tea with them, and I would play with Halinka and Renia. Their mother was very talented, so they wore the most beautiful dresses in town. I have to say that, generally speaking, Paris would not have been ashamed of our Jewish tailors from Janów. Unfortunately, everything was lost.

Žydoms sunkiausia būdavo žiemą. Jie slėpėsi mūsų daržinėje ir miške, kur teturėjo tik šiek tiek šieno, kad bent kiek sušiltų. Tuo metų laiku neturėjo kur nusiprausti, todėl dažnai užsikrėsdavo niežais. Sutemus jie ateidavo į mūsų namus – palikti juos žiemą per naktį daržinėje būtų buvę nežmoniška. Taip ir mes užsikrėtėme. Laimė, mama turėjo draugę, kuri Jonavoje buvo perėmusi vaistinę iš žydų – ji davė mums specialaus tepalo nuo šios ligos. Taigi kiekvieną vakarą visi susirinkdavome virtuvėje, išsitepę tuo kremu. Mūsų namas buvo mažytis, o mūsų visų – dvylika: šeši žydai ir šeši mūsų šeimos nariai. Neturėjome kur atsigulti, tad vakarais susėsdavome virtuvėje prie krosnies, vienas šalia kito. Toks buvo mūsų gyvenimas. Padėdavome, kaip galėjome.

Žiemą iškildavo dar viena problema – pėdsakai sniege. Kai kurie žydai kartais išeidavo į mišką, kur buvome įrengę žeminę. Suprantama – jie nenorėjo visą laiką sėdėti susigrūdę daržinėje. Bet kai iškrisdavo šviežias sniegas, eidami iš miško per laukus palikdavo batų pėdsakus. Tada tėtis pakinkydavo mūsų kumelaitę ir išeidavo tuos pėdsakus užarti. Vieną vakarą jį pamatė kaimynas – tas, kuriuo nepasitikėjome ir kurio šiek tiek bijojome, nes galėjo mus įskusti. Jis paklausė, kodėl tėvas aria sniegą. Tėtis, būdamas sumanus, nė kiek nesutriko: „Matai, kaimyne, kumelė neseniai atsivedė kumeliuką. Kad neužsistovėtų arklidėje, pramankštiniu ją. O kartu ir kumeliukas pasižiūri, kaip dirbama su plūgu.“ Vyriškis tik palingavo galva, bet mus paliko ramybėje ir daugiau nebeklausinėjo.

Gimiau nepalankiu metu – be to, mūsų namas stovėjo prie plataus vieškelio, pro kurį žygiuodavo kariuomenė, vyko mūšiai. Kai į kaimą įžengė vokiečiai, mus apėmė mirtina baimė – ypač vaikus. Tas jausmas buvo neapsakomas. Mes, vaikai, viską supratome ir labai bijojome.

O vokiečių tikrai buvo ko bijoti. Vieną kartą pati tuo įsitikinau. Mūsų malūnininkas Gżybovskis (*Grzybowski*) buvo pabėgęs iš priverstinių

darbų Vokietijoje. Grįžęs slapstėsi, kartais ir pas mus – iš mūsų sodybos, prireikus, galėjo sprukti į mišką, kuriame slėpėsi ir žydai. Vieną dieną, kai jis buvo mūsų daržinėje, pasirodė vokietis. Labai sklandžia lenkų kalba ėmė manęs klausinėti apie Gżybovskį. Suvokiau, kad jis ne lenkas. Tuomet jis išsitraukė pistoletą, prikišo jį man prie galvos ir tarė: „Nušausiu tave už tą banditą.“ Nieko jam neatsakiau – žinojau, kad jei jį išduosiu, Gżybovskį pakars. Tuo pat nualpau iš baimės. Iki šiol stebiuosi, kaip man pavyko nieko neišduoti. O Gżybovskis buvo geras žmogus. Naktimis jis duodavo mums raktą nuo savo malūno, kad tėtis galėtų slapta sumalti rugius ar kviečius į miltus. Iš jų mama kepdavo duoną žydams. Kadangi dauguma mūsų globotinių buvo suaugę vyrai, kiekvienam kepdavo po šešis kepalus – turėjo užtekti savaitei. Panašiai elgėsi ir mūsų mylimi kaimynai – Stručevskiai (*Struczewscy*). Julija Stručevska (*Julia Struczevska*) buvo šiek tiek turtingesnė už mus, todėl kartais išvirdavo jiems sultinio ar atnešdavo kiaušinių.

Tie žmonės, kuriems padėjome, mums buvo visiškai svetimi – iki karo jų nepažinojome. O artimų žydų draugų, kuriuos pažinojome dar prieš karą, išgelbėti nepavyko. Du iš jų buvo balniai – siuvo pakinktus ir kamanas arkliams. Kai kurių mano draugių žydžių mamos kepdavo labai gardžius pyragus. Mama joms duodavo kiaušinių ir miltų, o jos mainais – jau iškeptus kepinius. Labiausiai mėgau citrininį pyragą ir biskvitą.

Buvo ir mano mamos siuvėjos šeima, su kuria bendravome ypač artimai. Jie turėjo dvi dukteris – jos buvo mano draugės. Kai važiuodavome į Jonavos bažnyčią vežimu, sustodavome jų kieme, palikdavome arklius, o po mišių užsukdavome pas juos arbatos. Aš žaisdavau su Halinka ir Renia. Jų mama buvo labai gabi – jos dukterys dėvėjo gražiausias sukneles visame miestelyje. Galiu drąsiai pasakyti: mūsų Jonavos žydų siuvėjų darbai nebūtų sugėdinę net Paryžiaus. Deja, visa tai pražuvo.

BRONISŁAWA BAKUN

Bakun family and their neighbors Struczewskis managed to save six Jews from Janów and Sokółka. 8,000 Jews from the Sokółka ghetto were murdered in the Treblinka extermination camp.

Place of rescue Jews: Janów and Sokółka, Poland.

PROF. DR.
MAGDALENA-MARIA STROE

BORN ON SEPTEMBER 13, 1925 IN HUNGARY (TODAY ROMANIA),
LIVES IN ROMANIA

My mother raised me in such a way so that I would have friends from different social groups. We were a mixed Hungarian-Romanian family, which caused quite a few conflicts, especially when Transylvania and our city of Cluj were under the rule of Budapest. Nationalism was propagated in such an unbearable form of social homogeneity. When I was 15, I attended the Girls' Reformed High School, where there were a lot of young people of different faiths and nationalities. Despite this, there was a group of Hungarian kids who bullied us terribly. It was very unpleasant. However, it also strengthened the bond within our "gang." My three best friends were Jewish. We stuck together against the xenophobic attitudes of other groups at school. This made our friendship last a lifetime.

Hanna, as a Jew, was able to enroll in our elite high school because her father had fought in World War I and been awarded very important decorations. We both took French lessons, so we spent more and more time together. In Hungary, anti-Semitism was already rampant, and universities had introduced the *numerus clausus*, and in some cases, even a *numerus nullus*, for Jews. However, this cannot be compared in any way to what began to happen in 1944, when the Germans occupied our country, including Northern Transylvania. The Germans brought with them the "Nuremberg Laws" and ordered Jews to wear a yellow star. People were increasingly slandered until the greatest atrocities, massacres, and murders of the Jewish population occurred.

I visited Hanna one evening while she was packing her suitcase, preparing to go with other Jews to the old brickyard, according to the new order. I couldn't bear the thought of her ending up in some ghetto, a camp, or simply being brutally murdered. At that moment, something

in my soul broke, and I knew there was no price I wouldn't pay to save her. I took my school ID, and birth and baptismal certificates out of my bag and handed them to Hanna. Back then, we had to always have these three documents with us in case of a check on the street.

We left the house and went straight to the train station, where Hanna bought a ticket and went to her mother, who was living in northern Hungary with false documents at the time. With my heart in my mouth, I returned home, praying that I wouldn't encounter the police. Hanna, on the other hand, sat on the train as if on hot coals. The policemen checking her had no doubts about the authenticity of her documents, so they didn't ask any more questions and quickly moved on to the next compartment. Only the elderly Hungarian conductor stayed with her. He smiled at her and said that he knew who she was because he had known her and her father by sight for years. She smiled at him shyly, and he walked away without calling the police. Hanna arrived safely at her mother's.

On the other hand, I finished high school and passed my final exams in a flash, then locked myself in the house and barely went outside. Hanna could be arrested at any moment with my papers on her. For many months, I lived in fear that this fraud would be discovered. I was also afraid to walk the streets without my papers because I could be arrested for that. In other words, I locked myself in prison to give freedom to my friend. A friend with whom I would be close all my life—until her death. Hanna married a very talented political scientist and emigrated to Paris. I started working at a university in Bucharest. After the war, we were no longer afraid of anything. We were free.

Mama mane auklėjo taip, kad turėčiau draugų iš įvairių socialinių sluoksnių. Mūsų šeima buvo mišri – vengrų ir rumunų kilmės, o tai Transilvanijoje, ypač Kluže (rumun. *Cluj*), tuo metu priklausiusiame Budapeštui, neretai keldavo įtampą. Tais laikais tvyrojo stiprus nacionalizmas, skatinęs socialinį vienodumą – sunkiai pakeliamą homogenizmo formą.

Sulaukusi penkiolikos, įstojau į Reformatų mergaičių licėjų, kur mokėsi įvairių tautybių ir tikėjimų jaunuolės. Vis dėlto net ir ten susibūrė vengrų mergaičių grupė, kuri mus nuolat engė. Buvo nemalonu, bet tai tik dar labiau sutvirtino mūsų „chebrą“. Trys mano artimiausios draugės buvo žydaitės. Laikėmės drauge, priešindamosi ksenofobiškomis nuotaikoms mokykloje – tas bendrumas mus suvienijo visam gyvenimui.

Hana (*Hanna*), būdama žydaitė, galėjo mokytis mūsų elitiniame licėjuje, nes jos tėvas buvo kovojęs Pirmajame pasauliniame kare ir pelnęs svarbių apdovanojimų. Abi lankėme prancūzų kalbos pamokas, tad vis daugiau laiko praleisdavome kartu.

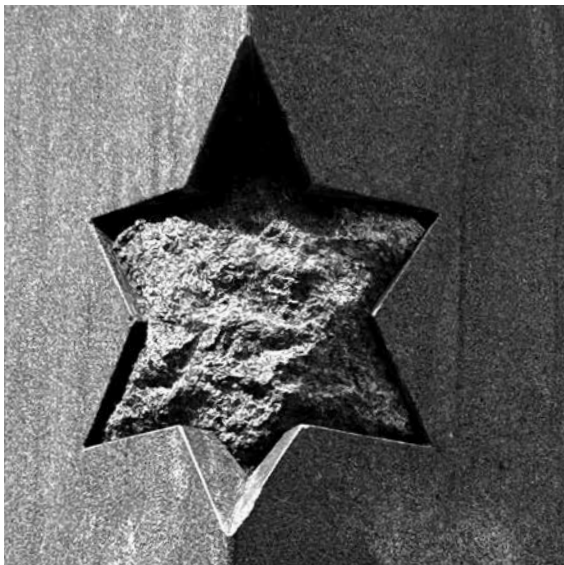
Tuo metu Vengrijoje vis labiau plito antisemitizmas – universitetuose buvo įvestas numerus clausus, o kai kur net numerus nullus žydams. Tačiau visa tai nublanko prieš tai, kas prasidėjo 1944-aisiais, kai vokiečiai okupavo šalį, įskaitant ir Šiaurės Transilvaniją. Kartu su jais atėjo Niurnbergo įstatymai, o žydai buvo priversti nešioti geltonąją žvaigždę. Šmeižtas ir įtarinėjimai netruko peraugti į atvirą persekiojimą, o šis – į masines žydų žudynes.

Vieną vakarą atėjau pas Haną, kai ji krovėsi lagaminą – pagal naują įsakymą visi žydai turėjo persikelti į senos plytinės teritoriją. Negalėjau

pakęsti minties, kad ji atsidurs gete, stovykloje, o gal bus tiesiog žiauriai nužudyta. Tą akimirką manyje kažkas lūžo – supratau, kad nėra tokios kainos, kurios nepasiryžčiau sumokėti, kad ją išgelbėčiau. Iš rankinės išsitraukiau savo mokinės pažymėjimą, gimimo ir krikšto liudijimus ir padaviau juos Hanai. Tuo metu šiuos tris dokumentus visada privalėjome turėti su savimi – bet kada galėjo įvykti patikrinimas.

Išėjome iš namų ir patraukėme tiesiai į stotį. Hana nusipirko bilietą ir išvyko pas savo motiną, kuri tuo metu gyveno Šiaurės Vengrijoje su padirbtais dokumentais. Aš, drebėdama iš baimės, grįžau namo, visą kelią meldamasi, kad nesutikčiau policijos. Tuo metu Hana sėdėjo traukinyje kaip ant žarijų. Dokumentus tikrinę pareigūnai nesuabejojo jų tikrumu, todėl neuždavė jokių papildomų klausimų ir netrukus perėjo į kitą kupė. Su ja liko tik vyresnio amžiaus vengrų konduktorius. Jis nusišypsojo Hanai ir pasakė, kad žino, kas ji tokia, nes pažįsta ją ir jos tėvą iš matymo jau daugelį metų. Ji nedrąsiai atsakė šypsniu, o jis tiesiog nuėjo – nepranešė niekam. Hana saugiai pasiekė motiną.

Tuo metu aš skubiai baigiau licėjų, išlaikiau brandos egzaminą ir... užsidariau namuose. Beveik neišeidavau į gatvę. Hana bet kada galėjo būti sučiupta su mano dokumentais. Mėnesių mėnesius gyvenau nuolatinėje įtampoje – bijojau, kad ši apgaulė išaiškės. Bijojau net išeiti į lauką be asmens dokumentų – už tai grėsė areštas. Kitaip tariant, pati įkalinau save, kad suteikčiau laisvę draugei. Draugei, su kuria likome artimos visą gyvenimą – iki pat jos mirties. Hana ištekėjo už talentingo politologo ir emigravo į Paryžių, o aš pradėjau dirbti Bukarešto universitete. Po karo baimė išnyko – buvome laisvos.

**Place of rescue of Jews:
Kolozsvár/Cluj-Napoca,
Transylvania, Romania**

SINCE SEPTEMBER 1940, CLUJ HAD BEEN UNDER HUNGARIAN CONTROL, AND THE HUNGARIAN AUTHORITIES BEGAN REPRESSIONS AGAINST THE JEWS. IN JULY 1941, GERMAN TROOPS DEPORTED SEVERAL HUNDRED JEWS WHO DID NOT HAVE HUNGARIAN CITIZENSHIP TO KAMIANETS-PODILSKYI, WHERE THEY MURDERED THEM. IN MARCH 1944, THE GERMANS OCCUPIED HUNGARY AND DEPORTED THE JEWS FROM THE COUNTRY. ON MAY 3, 1944, THE HUNGARIAN AUTHORITIES, WITH SS SUPPORT, GATHERED THE JEWS OF CLUJ AND ESTABLISHED A GHETTO FOR ABOUT 18,000 PEOPLE. BETWEEN MAY 25 AND JUNE 9, 1944, ALL THE JEWS WERE DEPORTED FROM THE GHETTO TO THE AUSCHWITZ-BIRKENAU EXTERMINATION CAMP. HANNA HAMBURG-KENDE SURVIVED THANKS TO HER FRIEND MAGDALENA-MARIA STROE. AFTER THE WAR, SHE SETTLED IN FRANCE.

LUCJAN SZMIT

BORN ON FEBRUAR 14, 1931 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Lajbus Pintel appeared in our home as early as April 1942. I don't know exactly how he managed to escape, but I think it was from a transport to Belżec. That spring, the Germans killed about 2,500 people from Kraśnik. The boy was small for his age. He had spent two years in the ghetto, and was undernourished. It was hard for him to develop normally in such conditions. My mother took great care of him, gave him clean clothes, food, and a bed. He lived in our house, but we knew it could be dangerous. That's why, in the meantime, I built a dugout in the forest near our cottage, where he had to stay from time to time when the Germans were in the village, or the neighbors were too interested in what was happening in our house.

About half a year later, another little boy knocked on our door: thirteen-year-old Tuvia Wurman, whose family had lived in Trzydnik, not far from us. My mother welcomed him warmly but said he could only stay for one night. When it was getting dark in the evening, I took Tuvia to the dugout. When I opened the lid and Lajbus's head poked out of the ground, both boys started crying and laughing in turn. It turned out they were cousins. The Wurmans had believed that the entire Pintel family had been murdered in the spring of that year. The joy was so great that it infected us, and I think my mother even considered it a miracle or some sign that the boys should stay together and that they should not be separated.

There were only two of us: my mother Justyna and I. I don't remember my father very well. I didn't have any siblings either. We weren't rich but had enough money for food and other needs. Of course, feeding two additional people—boys with ravenous appetites—wasn't easy, but we managed. I had to carry food three times a day to the forest, secretly, so that no one would notice me. I also worked on the farm and went to school, yet I always found time to talk a little with the boys.

Tuvia's mother and one of his brothers was murdered in the ghetto, and Lajbus's family died in Belżec. They talked a lot about life in the ghetto, and one day, by word of mouth, we learned that Tuvia's father, Mosze, and his brother, Benjamin, had also managed to escape and were hiding somewhere in the nearby forests. We consulted with my mother and decided that if the boys could somehow contact the other two, they could also take shelter in the dugout. It seemed to us that this was how it should be, so that the family would be together, although we knew that it would be an additional problem for us.

I can't say how it happened that Mosze and Benjamin were found. I think it was through contacts with the partisans. They always knew what was happening in the forest and where, who was hiding where, and so on. I only remember that one evening, when I was bringing food to the boys, instead of two people, I found four in the dugout. And that was how it was for the next few months. I won't hide the fact that it was difficult—mainly the logistics of their washing, laundry, and cleaning. On top of that, Mosze's health began to fail; he was no longer young. After his hard experiences in the ghetto, he had been locked in the dugout for almost the entire day. We couldn't call any doctor, so we used all the remedies we knew to keep him alive.

In April 1944, Benjamin and Lajbus enlisted as partisans. Sick Mosze and his younger son stayed with us. By that time, they were already living in our house. His father's condition was getting worse day by day. Fortunately, he managed to live to see the liberation and the defeat of the Germans, but he was not able to emigrate with his sons to Israel. He found his last peace in Kraśnik, in the cemetery on Szewska, the same one where the Germans had shot several hundred inhabitants of the ghetto.

Lajbusas Pintelis (*Lajbus Pintel*) mūsų namuose atsirado 1942-ųjų balandį. Tiksliai nežinau, kaip jam pavyko pabėgti, bet, regis, jis išsoko iš transporto, vežusio į Belžecą (lenk. *Bełżec*). Tą pavasarį vokiečiai Krasnike (lenk. *Kraśnik*) nužudė apie 2500 žmonių. Berniukas atrodė daug jaunesnis nei jo amžiaus vaikai – dveji metai gete, be pakankamo maisto ir normalių gyvenimo sąlygų, trukdė jam augti ir vystytis kaip įprasta. Mama juo labai rūpinosi: aprenė švariais drabužiais, maitino, parūpino lovą. Jis liko gyventi su mumis, nors puikiai suvokėme, kokį pavojų tai kelia. Todėl netoliese, miške, įrengiau žeminę – ten Lajbusas slėpdavosi, kai kaime pasirodydavo vokiečiai arba kai kaimynai pernelyg domėdavosi mūsų reikalais.

Maždaug po pusmečio į mūsų duris pasibeldė dar vienas berniukas – trylikametis Tuvija Vurmanas (*Tuvia Wurman*). Jo šeima anksčiau gyveno netoliese, Tšidnike (lenk. *Trzydnik*). Mama jį priėmė šiltai, bet perspėjo, kad pasilikti galės tik vienai nakčiai. Sutemus nuvedžiau Tuviją į žeminę. Kai pakėliau dangtį ir iš po žemės išniro Lajbuso galva, abu berniukai staiga pravirko ir kartu ėmė juoktis – paaiškėjo, kad jie pusbroliai. Vurmanai buvo įsitikinę, kad visa Pintelių šeima žuvo dar pavasarį. Džiaugsmas buvo toks didelis, kad persidavė ir mums. Mama, regis, tai priėmė kaip ženklą – tarsi stebuklą, kad šių vaikų negalima išskirti, jie privalo likti kartu.

Tuo metu gyvenome tik dviese – aš ir mama Justina (*Justyna*). Tėvo beveik neprisimenu, brolių ar seserų neturėjau. Gyvenome kukliai, tačiau maistui ir kitoms reikmėms visada užtekdamo. Aišku, pamaitinti dar du augančius berniukus, kurių apetitas buvo kaip vilkų, nebuvo lengva, bet susitvarkėme. Tris kartus per dieną slapta nunešdavau jiems maisto į mišką, stengdamasis, kad niekas nepa-

stebėtų. Be to, dirbau ūkyje, lankiau mokyklą, bet vis tiek rasdavau laiko su jais pabendrauti.

Tuvijos mama ir vienas brolis žuvo gete, o Lajbuso šeima – Belžece. Berniukai daug pasakodavo apie gyvenimą gete. Kartą vieno pokalbio metu, nuo žodžio prie žodžio, išsiaiškinome, kad Tuvijos tėvas Mošė (*Mosze*) ir jo brolis Benjaminas taip pat išgyveno ir slapstosi kažkur netoliese, miškuose. Pasitarę su mama nutarėme: jei berniukams pavyks su jais susisiekti, ir jie galės prisiglausti mūsų žeminėje. Atrodė savaime suprantama – šeima turi būti kartu, nors supratome, kad mums tai reikš dar daugiau rūpesčių.

Negaliu tiksliai pasakyti, kaip buvo surasti Mošė ir Benjaminas – tikriausiai per partizanus, kurie gerai žinojo, kas dedasi miškuose, kas ir kur slapstosi. Prisimenu tik tiek: vieną vakarą, kaip visada, nunešiau berniukams maisto, o žeminėje radau jau nebe du, o keturis žmones. Nuo tada visi jie ten ir pasiliko dar keliems mėnesiams.

Neslėpsiu – buvo labai sunku. Ypač rūpintis jų higiena, skalbiniais, palaikyti švarą ir tvarką. Be to, Mošės sveikata ėmė sparčiai prastėti – jis buvo jau vyresnio amžiaus, išsekintas gyvenimo gete, o nuolatinis buvimas po žeme dar labiau jį silpnino. Gydytojo kviesti negalėjome, tad slaugėme jį kaip išmanėme – naudojome visas mums žinomas priemones.

1944 metų balandį Benjaminas ir Lajbusas prisijungė prie partizanų, o ligotas Mošė liko su jaunesniuoju sūnumi mūsų troboje – tada jau jie gyveno kartu su mumis. Mošės būklė kasdien vis labiau blogėjo. Laimei, jis sulaukė išlaisvinimo ir vokiečių pralaimėjimo, tačiau išvykti į Izraelį kartu su sūnumis, deja, jau nebepajėgė. Amžinojo poilsio jis atgulė Krasnike, kapinėse prie Ševskos (*Szewska*) gatvės – toje pačioje vietoje, kur vokiečiai buvo nužudę kelis šimtus geto gyventojų.

LUCJAN SZMIT

Place of rescue of Jews:
Trzydnik/Kraśnik, Poland

ALREADY IN NOVEMBER 1939, THE GERMANS CARRIED OUT THE FIRST EXECUTIONS OF JEWISH RESIDENTS OF KRASNIK. A FEW MONTHS LATER, A GHETTO WAS ESTABLISHED, WHERE OVER 6,000 PEOPLE WERE FORCED TO LIVE. MORE THAN HALF OF THEM WERE MURDERED IN 1942 IN MAJDANEK AND BELZEC. ABOUT 2,000 JEWS FROM KRASNIK WERE TRANSFERRED TO THE LARGE CAMP IN BUDZYŃ AND THEN TO PLASZOW AND MAUTHAUSEN, WHERE ALMOST ALL WERE MURDERED. OF THE KRASNIK AND TRZYDNIK JEWS, THE FOLLOWING MANAGED TO SAVE THEIR LIVES: LAJBUS PINTEL, TUVIA WURMAN, HIS FATHER MOSZE WURMAN, AND HIS BROTHER BENJAMIN.

DR. VERONIKA LUČIŪNAITĖ

BORN ON APRIL 17, 1935 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

Moshe Koren and my brother Antanas were friends long before the war. In the 1930s, such a mixed Christian-Jewish friendship in a small town was not unusual; every second neighbor was of a different faith. In fact, it was only on weekends and holidays that we lived separately, as we each attended either synagogue on Saturday or church on Sunday, etc. We had no major religious conflicts, just stupid pranks and teasing. Often, the boys would get into trouble.

In fact, everything started to fall apart for the Jews after the Russians came. Moshe's father, Meir, lost his factory, which was nationalized, and he began working there himself. My father, Cezaris, was very sorry about this. My mother had died the year before, and Meir employed him and my brothers in his factory for a really good salary so that we could continue to survive. In our village of Vievis, the Soviets also closed the Jewish school, so Moshe began working with Antanas to produce asphalt. We didn't realize then that the worst was yet to come. Meir, as a businessman, had business contacts with Jewish companies in Germany, so he knew what was going on there and that the outbreak of the German-Bolshevik war would change everything. Yet, despite everything, no one expected genocide.

From the very first days of the German occupation, pogroms began. People were beaten, humiliated, and thrown out of their homes. One day, it was announced that all Jews had to gather in the square because they would be transported to Semeliškes, where a ghetto had been created for the local Jewish population. A few days earlier, my father, who could not come to terms with all this, took Liuba, the youngest daughter of Meir and Fejga, to our house so that she would not have to watch what was happening on the streets of the city. We had a small farm near Vievis, where it was relatively peaceful. The Korens were put in the ghetto. When they started deporting Jews to the forest to shoot them, Meir, Moshe, his brother Benjamin, and their aunt Michla Levi managed to hide in the basement. Fejga was unable to hide or run away.

She was overcome by the terrible scenes on the streets. The enslavement, contempt and dehumanization caused her to stop fighting. As she stood there, she went to her death along with the others.

My father and several other factory workers appealed to the Germans to free Meir from the ghetto, arguing that he was the only specialist who could repair and maintain the factory machines. I don't know how, but it worked, and Meir ended up in our home. He appeared several decades older and cried when talking about Fejga, with whom he was very close. For weeks, Liuba couldn't come to terms with the loss of her mother. Slowly, day after day, my father smuggled more members of the Koren family into our yard. In the evenings, everyone would come out of hiding, which Antanas had arranged for them in the stable. They would gather in the kitchen. They would cook, eat, talk and so on until late at night. We were connected to Meir's children by an orphan's fate, a lack of warmth only a mother can give. It's a gap that nothing can fill.

Unfortunately, one day, thieves broke into the barn and accidentally discovered the Korens, forcing them to run away and hide in the forests. They all walked quite a long way, about a hundred kilometers, until they reached Kaunas, where they entered the ghetto. There, they no longer had to run away all the time or sleep under trees. When things calmed down a bit in our village again and the Germans stopped searching for them, my father let the Korens know they could come back. We were terribly afraid for them because it was 1943 and there was no trace left of many ghettos as everyone had been murdered. In Kaunas at that time, at the end of October, about ten thousand people were killed. Exactly one month later, they managed to get the Korens out, and thanks to a bribe, they were transported by truck to a friendly forester's lodge.

After the war, the Korens left Lithuania. It wasn't easy for them, nor for us. The farewell was very painful. Then Meir and Liuba left for Israel, while Benjamin and Moshe went to America. When communism ended, Moshe was the first to find us. Fortunately, Antanas was still alive.

Mošė Korenas (*Moshe Koren*) ir mano brolis Antanas bičiuliavosi dar gerokai prieš karą. Ketvirtajame dešimtmetyje tokia mišri – krikščionių ir žydų – draugystė mažame miestelyje nebuvo jokia retenybė: kas antras kaimynas priklausė kitai tikybai. Iš tikrųjų gyvenome atskirai tik savaitgaliais ir švenčių metu – vieni šeštadieniais eidavo į sinagogą, kiti sekmadieniais į bažnyčią. Pas mus, Vievyje, rimtų religinių kivirčų nepasitaikydavo – dažniausiai tai būdavo vaikiškos pašaipos ar kvailoki išsišokimai, kartais kokie nors vaikinių pokštai.

Tiesą sakant, žydų gyvenimas pradėjo byrėti dar atėjus sovietams. Mošės tėvui Meirui atėmė fabriką – jis buvo nacionalizuotas, o pats Meiras priverstas jame dirbti paprastu darbininku. Patyręs verslininkas staiga tapo eiliniu darbuotoju. Mano tėvui Cezariui tai buvo itin skaudu – metais anksčiau mirė mūsų mama, ir kad išgyventume, Meiras buvo įdarbinęs tėtį bei mano brolius savo fabrike – už tikrai padorų atlyginimą.

Sovietai uždarė žydų mokyklą Vievyje, tad Mošė kartu su Antanu pradėjo dirbti prie asfalto gamybos. Tuo metu dar nesuvokėme, kad blogiausia tik artėja. Kaip verslininkas, Meiras palaikė ryšius su žydų įmonėmis Vokietijoje, todėl žinojo, kas ten vyksta, ir nujautė, kad prasidėjus karui tarp vokiečių ir bolševikų padėtis iš esmės pasikeis. Tačiau niekas neįsivaizdavo, kad tai peraugs į genocidą.

Vos tik vokiečiai okupavo kraštą, prasidėjo pogromai – žmones mušė, žemino, varė iš namų. Vieną dieną paskelbta, kad visi žydai privalo susirinkti aikštėje – esą juos veš į Semeliškes, kur įkurtas getas aplinkinių vietovių žydams.

Kelios dienos prieš tai mano tėvas, nebegalėdamas ramiai žiūrėti į tai, kas vyksta, parsivedė į namus jauniausią Meiro ir Feigos dukrą Liubą – kad mergaitė nematytų siaubo, kuris dėjosį miesto gatvėse. Turėjome nedidelį ūkį netoli Vievio – ten dar buvo kiek ramiau.

Korenai buvo išvežti į getą. Per vieną iš transportų į mišką Meiras, Mošė, jo brolis Benjaminas ir jų teta Michla Levi sugebėjo pasislėpti

rūsiuose. Feiga jau nebeturėjo nei jėgų, nei valios bėgti ar slapstytis. Gatvėse patirtas pažeminimas, prievarta ir nužmoginimas palaužė jos dvasią – ji tiesiog nustojo kovoti. Kaip stovėjo, taip ir nuėjo į mirtį kartu su kitais.

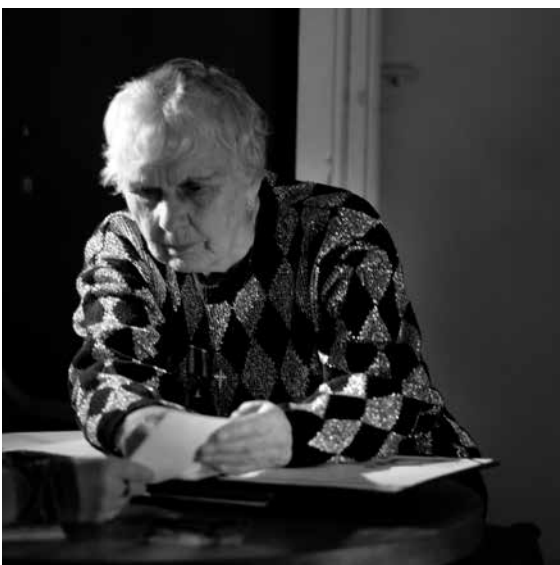
Tėvas kartu su keliais fabriko darbininkais kreipėsi į vokiečius – prašė paleisti Meirą iš geto, esą tik jis vienintelis moka remontuoti ir prižiūrėti fabriko įrangą. Nežinau, kaip jiems tai pavyko, bet netrukus Meiras jau buvo mūsų namuose. Atrodė pasenęs keliais dešimtmečiais, kalbėdamas apie Feigą vis verkė – jie buvo labai artimi. Liubai irgi dar ilgai buvo sunku susitaikyti su motinos netektimi.

Pamažu, diena po dienos, tėvas slapta pervežė ir kitus Korenų šeimos narius į mūsų sodybą. Vakare jie išlisdavo iš slėptuvės, kurią Antanas buvo įrengęs klojimo palėpėje, susėsdavo virtuvėje, gamindavo valgį, vakarieniaudavo ir kalbėdavosi iki vėlumos. Mus ir Meiro vaikus siejo bendras našlaičių likimas – motinos šilumos stygius, ta tuštuma, kurios niekas negalėjo užpildyti.

Deja, vieną dieną į klojimą įsilaužė vagys ir netyčia aptiko Korenus. Jie turėjo nedelsdami bėgti ir slėptis miškuose. Įveikę apie šimtą kilometrų, pasiekė Kauno getą – ten bent jau nebereikėjo nuolat bėgti ir miegoti po medžiais.

Kai mūsų kaime situacija kiek aprimo ir vokiečiai nustojo ieškoti pabėgėlių, tėvas pranešė Korenams, kad jie gali sugrįžti. Labai dėl jų nerimavome – buvo 1943-ieji, dauguma getų tuo metu jau buvo likviduoti, jų gyventojai – nužudyti. Spalio pabaigoje Kaune buvo nužudyta apie dešimt tūkstančių žmonių. Lygiai po mėnesio, panaudojus kyšį, pavyko Korenus ištraukti iš geto ir sunkvežimiu nugabenti į pažįstamą girininkiją.

Po karo Korenai paliko Lietuvą. Nei jiems, nei mums išsiskirti nebuvo lengva – atsisveikinimas buvo labai skausmingas. Vėliau Meiras su Liuba išvyko į Izraelį, o Benjaminas ir Mošė – į Ameriką. Kai baigėsi komunizmas, Mošė pirmasis mus surado. Laimei, tuo metu Antanas dar buvo gyvas.

Place of rescue of Jews:
Vievis, Lithuania

IN VIEVIS, IN SOUTHERN LITHUANIA, THERE WERE ABOUT 350 JEWS IN 1940, 40% OF THE TOWN'S POPULATION. ON ROSH HASHANAH 1941, THE GERMANS TRANSPORTED ALL THE JEWISH RESIDENTS TO THE NEIGHBORING TOWN OF SEMELISKES, WHERE THEY CARRIED OUT A MASS EXECUTION TWO WEEKS LATER. ONLY A FEW PEOPLE MANAGED TO SAVE THEIR LIVES BY HIDING IN NEARBY VILLAGES AND FORESTS OR JOINING THE PARTISANS. THE LUČIŪNAS FAMILY SAVED MOSHE KOREN AND HIS CHILDREN LIUBA, BENJAMIN, MAJER, AND MICHLA LEVI FROM DEATH.

HUGUETTE BLANCHIN

BORN JANUARY 27, 1925 IN FRANCE, LIVES IN FRANCE

My father, Albert Blanchin, was betrayed and imprisoned. On December 21, 1943, the Gestapo entered our house and took him to Montluc. It was an old prison that the Germans had turned into a place of execution of many French people. My father was shot on January 10, 1944, in retaliation for an attack on German soldiers stationed in Lyon. There was no trial, only some internal order and he was killed completely illegally.

Twelve days later, four Lanzenbergs, Jewish refugees from Marseille, knocked on our door. They had been wandering through southern France since January 1943, when a roundup of Jews took place in the Old Port, organized by the Germans and French gendarmes. The executioners took twenty thousand people, and about a thousand of them were sent to concentration camps in Germany.

Janina Lanzenberg's mother, Marthe Hensi, also endured her own ordeal when she was arrested in her home in Dolomieu, a town about a hundred kilometers away from our home in Thuellin. She was an incredibly brave, bold, and tough woman. She managed to escape from the transport, but she could not return to her old house, as the address was known to the French gendarmes. Through our contacts with the underground, she managed to join her family. And so, the Lanzenbergs came to live with us for a few months.

It was a time filled with uncertainty, fear, and, above all, struggle. It wasn't about each of us fighting with a gun—this struggle had differ-

ent forms. Women played a big role in it, taking care of everyday life. My mother, Hélène Blanchin, despite having lost her husband, didn't hesitate for a moment to take the refugees into her home. She had to cook, do laundry and care for an additional five people – it was a lot of work. Janina became very close to my mother, and, together, they cared for the house and all its residents.

We lived in constant fear—of each new day, of every carelessly uttered word, of neighbors noticing that we were cooking more food, doing more laundry, or hearing strange voices from our house. At that time, everything seemed suspicious. Many people collaborated with the occupiers and you had to be careful of every step. Eventually, a new shelter had to be found for the Lanzenbergs, and my aunt and uncle, Yvonne and Aristide Audi, decided to help us and take them in. They lived there until the liberation. We tried to visit them and continued to care for them. After the war, my father was posthumously decorated for his courage as a member of the resistance and in our town, the main square bears his name. I think he and my mother would confirm my opinion that we were not really doing anything special. We were just trying to prevent a few people from dying. We were doing exactly what every French woman and every Frenchman at that time should have been doing: following our national motto of “liberté, égalité, fraternité” and, despite the fear, acting. Not standing by. Not watching. Acting to save lives.

Mano tėvą Albertą Blanšeną (*Albert Blanchin*) išdavė ir suėmė. Tai įvyko 1943 metų gruodžio 21 dieną – į mūsų namus įsiveržė gestapas ir išsivežė jį į Monliuko (pranc. *Montluc*) kalėjimą. Tai buvo sena įkalinimo įstaiga, kurią vokiečiai pavertė daugelio prancūzų kankinimų ir egzekucijų vieta. 1944-ųjų sausio 10 dieną tėvas buvo sušaudytas – tapo keršto auka už pasikėsinimą prieš Lione (pranc. Lyon) dislokuotus vokiečių kareivius. Egzekucija įvykdyta be teismo, remiantis kažkokiu vidiniu įsakymu – visiškai neteisėtai.

Praėjus dvylikai dienų po jo mirties, į mūsų duris pasibeldė keturi Lanzenbergų (*Lanzenberg*) šeimos nariai – žydų pabėgėliai iš Marselio (pranc. *Marseille*). Nuo 1943-ųjų sausio jie klajojo po pietų Prancūziją, kai Vieux-Port rajone (Senojo uosto kvartale) įvyko didžiulės žydų gaudynės, surengtos vokiečių ir prancūzų žandarų. Tąkart į budelių rankas pateko apie dvidešimt tūkstančių žmonių, o maždaug tūkstantis jų buvo išvežti į koncentracijos stovyklas Vokietijoje.

Savo siaubą patyrė ir Janinos Lanzenberg motina Martė Hensi (*Marthe Hensi*). Ji buvo suimta savo namuose Dolmjė (pranc. *Dolmieu*) miestelyje, esančiame maždaug už šimto kilometrų nuo mūsų Tiuleno (pranc. *Thuellin*). Tai buvo bebaimė, ryžtinga, tvirto charakterio moteris. Jai pavyko pabėgti iš transporto, tačiau grįžti į ankstesnius namus, kurių adresą žinojo prancūzų žandarai, ji nebegalėjo. Dėl mūsų nuolatinių ryšių su pogrindžiu jai pavyko susisiekti su artimaisiais ir vėl susijungti su šeima. Taip Lanzenbergai keliems mėnesiams apsigyveno mūsų namuose.

Tai buvo metas, kupinas nežinomybės ir baimės, bet kartu – ir kovos. Sakydama „kova“, turiu omenyje ne vien ginkluotą pasipriešinimą –

ši kova turėjo daugybę formų. Ypač svarbų vaidmenį joje atliko moterys, kurios rūpinosi kasdieniu gyvenimu. Mano mama, Elen Blanšė (*Hélène Blanchin*), ką tik netekusi vyro, nė akimirkos nesudvejojo – iš karto priėmė pabėgėlius į savo namus. Penki papildomi žmonės reiškė daugiau darbo: reikia gaminti maistą, skalbti, rūpintis jų buitimi. Tai buvo milžiniškas krūvis. Janina labai susibičiuliavo su mano mama – kartu jos tvarkė namus ir rūpinosi visų poreikiais.

Mus nuolat lydėjo baimė – dėl visko: dėl kiekvienos naujos dienos, dėl neatsargiai ištarto žodžio, dėl to, kad kaimynai gali pastebėti, jog gaminame daugiau maisto, skalbiame daugiau drabužių, kad iš mūsų namų sklinda nepažįstami balsai. Tuo metu bet kas galėjo sukelti įtarimų. Daugybė žmonių bendradarbiavo su okupantais, tad reikėjo būti atsargiems kiekviename žingsnyje.

Vienu metu tapo aišku, kad Lanzenbergams reikia naujos slėptuvės. Mano dėdė ir teta – Ivona ir Aristidas Odi (*Yvonne i Aristide Audi*) – sutiko juos priglausti. Jie ten gyveno iki pat išlaisvinimo, o mes stengėmės juos lankyti ir toliau rūpintis jų reikmėmis.

Po karo mano tėvas buvo po mirties apdovanotas už drąsą kaip pasipriešinimo judėjimo narys, o pagrindinė mūsų miestelio aikštė pavadinta jo vardu. Manau, kad tiek jis, tiek mama pritartų mano žodžiams: mes iš tiesų nedarėme nieko ypatingo. Tiesiog stengėmės išgelbėti kelių žmonių gyvybes. Elgėmės taip, kaip turėjo elgtis kiekvienas prancūzas ir kiekviena prancūzė – sekdami mūsų tautos šūkiu: *liberté, égalité, fraternité* (laisvė, lygybė, brolybė). Ir, nepaisydami baimės – veikti. Ne stovėti nuošalyje, ne tik stebėti – veikti. Kad būtų išgelbėta bent viena gyvybė.

HUGUETTE BLANCHIN

THE BLANCHIN FAMILY, THANKS
TO THE COOPERATION OF
THEIR RELATIVES, SAVED FROM
DEATH SEVERAL MEMBERS OF
THE LANZENBERG AND HENSI
FAMILIES: HENSI MARTHE,
LANZENBERG ANNEMARIE,
LANZENBERG JANINE,
LANZENBERG LÉON.

Place of rescue of Jews:
Thuellin, Isere, France

JAROSŁAWA LEWICKI

BORN ON JANUARY 01, 1935 IN POLAND (TODAY UKRAINE), LIVES IN ISRAEL

How many wise and famous people we had in Złoczów! It was a city rich in talented people. I remember Jakub Imber. He was a writer, a poet, a songwriter, and a translator. His uncle, also one of our citizens, wrote the national anthem of Israel. The song is titled “Ha-Tikva,” meaning hope, because when Jews have nothing else left, they still have hope—it is a kind of last resort. I have been living in Israel for years, and it may sound strange, but this anthem reminds me of Złoczów. Every time I hear it, I imagine Rysio Fajering and Jurek Szenker, two boys who escaped from the terrible massacre of Jews in our town. I also see dozens of others for whom my grandpa organized hiding places and to whom I brought food.

The first pogrom occurred right at the start of the German occupation in 1941. During that time, the Germans and Ukrainians killed a few thousand people. I don’t know exactly how many, maybe two, maybe three thousand. Exactly one year later, the Germans deported thousands more people to Bełżec. My grandfather couldn’t get over it. On the one hand, open hatred raged in the town. Some residents, mainly Ukrainians, were merciless towards Jews. Yet, on the other hand, there was indifference—a numbness. Even those who could help did nothing.

For the first year and a half, the ghetto was not yet closed, but the Jews no longer had anything of their own. Everything was taken from them, and they were crowded into a separate part of the city, guarded

by Ukrainian gendarmes. From the very beginning, Grandpa began organizing help for our friends. I was small and agile—a little kid who didn’t really stand out—so I smuggled in food and medicine. Sometimes, I carried a backpack; other times, I hid a “delivery” under my dress. The gendarmes never checked me. Mom cooked for everyone, baked bread, and sometimes made something better to make them feel a little happier.

Rysiek and Jurek managed to escape this nightmare. I don’t know exactly how and when they escaped, but probably during the march. They came to us exhausted, frightened, hungry, and sick. I could go on listing their ailments, but the most painful thing was their fear. Their terror, which they carried in their eyes, in their gestures, and in the way they spoke. They were prepared for the worst every second and were afraid of everyone and everything. When they finally moved in with us—in hiding, of course—they trembled at the sound of every rustle, every strange voice coming from the street or the yard. For over a year, my mom and grandpa took care of them as best they could. The hardest part of taking care of them was hiding our fear from them because we didn’t sleep at night either. I still have nightmares that the neighbors were coming to us with axes to kill us all. We knew that we had to be strong for Rysiek and Jurek; we had to save them and give them hope for a future life. And we succeeded! And why? Because Hope comes from Złoczów.

Kiek daug išmintingų ir įžymių žmonių turėjome Złočiuve (lenk. *Złoczów*)! Mūsų miestas buvo tikras talentų lobynas. Prisimenu Jokubą Imberį (*Jakub Imber*) – rašytoją, poetą, dainų kūrėją ir vertėją. Jo dėdė, taip pat kilęs iš mūsų krašto, sukūrė Izraelio nacionalinį himną. Šis kūrinys vadinasi Ha-Tikwa, o tai reiškia „Viltis“. Žydams, kai nebelieka nieko kito, viltis tampa paskutiniu gelbėjimosi šiaudu.

Jau daug metų gyvenu Izraelyje, bet – nors tai gali nuskambėti keistai – šis himnas man visada primena Złočuvą. Kiekvieną kartą jį išgirdusi, prieš akis matau dviejų berniukų – Rysiaus Fajeringo (*Rysio Fajering*) ir Jureko Šenkerio (*Jurek Szenker*) – veidus. Jie pabėgo nuo siaubingų žydų žudynių mūsų miestelyje. Taip pat iškyla dešimtis kitų, kuriems mano senelis surado slėptuves, o aš jiems nešdavau maistą.

Pirmasis pogromas įvyko iškart po vokiečių okupacijos pradžios 1941-aisiais. Tąkart vokiečiai nužudė kelis tūkstančius žmonių – tiksliai nežinau, gal du, gal tris tūkstančius. Lygiai po metų dar tūkstančius jie išvežė į Belžecą (lenk. *Belzec*). Mano senelis negalėjo su tuo susitaikyti. Iš vienos pusės – mieste siautėjo atvira neapykanta: kai kurie gyventojai, ypač ukrainiečiai, žydams buvo negailestingi. Iš kitos – tvyrojo abejingumas, sustingimas: net tie, kurie galėjo padėti, liko pasyvūs.

Pirmuosius pusantrų metų getas dar nebuvo uždarytas, bet žydai jau buvo netekę visko – jiems buvo atimtas visas turtas. Jie sugrūsti į atskirtą miesto dalį, kurią saugojo ukrainiečių žandarai. Nuo pat pradžių senelis ėmėsi organizuoti pagalbą mūsų draugams. Buvau maža ir vikri – vaikas, į kurį niekas rimtai nekreipė dėmesio. Tad slapta nešiodavau maistą ir vaistus: kartais kuprinėje, kartais paslėpdavau „siuntinius“ po suknele. Žandarai manęs niekada netikrino. Mama gamindavo

visiems: kepdavo duoną, kartais paruošdavo ką nors skanesnio – kad bent šiek tiek praskaidrintų jų nuotaiką.

Baisiausias laikas atėjo 1942-ųjų pabaigoje, kai vokiečiai getą uždarė. Ten prasidėjo tikras pragaras – mačiau tai savo akimis, nes turėjau savų būdų, kaip patekti į vidų ir kaip ištrūkti. Į mūsų getą buvo suvaryta žydų iš aplinkinių miestelių ir kaimų – iš viso apie devynis tūkstančius ligotų, išbadėjusių, nukankintų žmonių, beveik be jokių pragyvenimo priemonių. Maisto turėjau tik keliems – mūsų draugams. Man tai buvo košmaras: negalėjau padėti visiems, tik tiems išrinktiesiems. Net ir jiems pamažu ėmė stigti vaistų, o ligos gete plito kaip lavina.

Po kelių mėnesių nuo geto uždarymo vokiečiai nusprendė sunaikinti visus likusius žydus – išvarė juos į Jelchovicą (lenk. *Jelchowica*), netoli Złočiuvo. Ten buvo sušaudyta apie keturis tūkstančius žmonių.

Iš šio košmaro pavyko pabėgti Rysiui ir Jurekui. Tiksliai nežinau, kaip ir kada jie paspruko – greičiausiai per tą žygį. Jie atėjo pas mus – išvargę, išsigandę, alkani, ligoti. Galėčiau ilgai vardyti jų negalavimus, bet baisiausia buvo jų baimė. Ji slėpė jų akyse, judesiuose, balse. Jie kiekvieną akimirką buvo pasiruošę blogiausiam, bijojo visko ir visų.

Kai jie apsigyveno pas mus – žinoma, slapta – krūpčiodavo nuo kiekvieno garso, šnaresio ar svetimo balso, sklindančio iš gatvės ar kiemo. Daugiau nei metus mama ir senelis rūpinosi jais, kaip tik galėjo. Sunkiausia buvo paslėpti savo pačių baimę – nes ir mes patys nemiegodavome naktimis. Iki šiol sapnuoju košmarus, kad kaimynai ateina su kirviais, norėdami mus visus nužudyti. Žinojome, kad turime būti stipresni už Rysių ir Jureką – ne tik juos išgelbėti, bet ir suteikti viltį gyventi toliau. Ir mums tai pavyko! Kodėl? Todėl, kad viltis – kilusi iš Złočiuvo.

JAROSŁAWA LEWICKI

Place of rescue of Jews:
Złoczów, Poland (today
Ukraine)

THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO IN ZŁOCZÓW IN THE SPRING OF 1942. IT HOUSED UP TO 9,000 PEOPLE WHO WERE DEPORTED TO THE DEATH CAMPS IN BEŁŻEC, LACKIE WIELKIE, AND THE GHETTO IN LWÓW. SEVERAL THOUSAND PEOPLE WERE KILLED DURING POGROMS AS LATE AS 1941 AND IN MASS EXECUTIONS. THE LEWICKI FAMILY—ALEKSANDER, HIS DAUGHTER KATARZYNA, AND GRANDDAUGHTER JAROSŁAWA—MANAGED TO SAVE SEVERAL PEOPLE FROM EXTERMINATION, INCLUDING RYSIO FAJERING, JUREK SZENKER, ABRAHAM SZAPIRO, AND SEVERAL OTHERS WHO WERE HIDING IN THE NEARBY FORESTS.

IRENA SENDERSKA-RZOŃCA

BORN ON FEBRUAR 21, 1931 IN POLAND (TODAY UKRAINE),
PASSED AWAY ON APRIL 20, 2025 IN POLAND

Borysław was a large city in those times, known for its large oil industry, mines, and other industries. We were a fairly poor family. Dad, Józef, worked as a firefighter, while Mom, Helena, took care of the house and us. With four children, there was always plenty to do. In 1939, when the Russians attacked us, terror descended on the city, mainly targeting the intellectual elite. They didn't pay much attention to my family; Dad's job was important in both peace and wartime, so we experienced relatively little trouble.

In the summer of 1941, the Germans entered the city, and a dark period began for the Jews of Borysław. Right at the beginning of July, with the occupiers' consent, both my compatriots and the Ukrainians began a pogrom against the Jewish population. I don't know how many people were murdered then, but I believe it was in the hundreds. That was the first time I truly understood the meaning of terror, fear, and hatred. Soon after these events, a ghetto was established, locking up around 13,000 people—about a third of Borysław's population at the time. This was when the genocide began. It was a shock for us, as we lost some friends or acquaintances every day. At that time, our beloved Dr. Elias Bander and his family also disappeared from our sight, although I remember that we were aware that they were somewhere outside the ghetto. He was an extraordinary man—good, helpful, and an excellent doctor.

One day, an acquaintance of our father knocked on our door to say he was moving to another city. I can't remember the exact details, but I suspect it was a forced move, perhaps a kind of escape due to his participation in the underground or other conspiratorial activities. When he came to say goodbye, we learned that, for nearly two years, he had been hiding Dr. Bander, his wife Regina and their young son Myron. Our joy at their survival was mixed with real fear. We were very happy that the doctor was alive, but we also realized that it was now our responsibility to provide him and his family with a safe hiding place.

My parents didn't hesitate for a moment and immediately welcomed them into our home.

Dad arranged a place for the Banders in the attic of a small storage room that was in the yard and belonged to us. We kept pigeons and a goat there, so it was not surprising that we had to go there every day. The birds also made enough noise to mask human sounds. However, sometimes someone needed to sneeze loudly, cough, or take a deep breath that could be overheard and since we shared the yard with neighbors, the fear that someone might hear or observe something was really overwhelming.

After a short family meeting, we decided that I would be responsible for looking after the Banderas. I was thirteen at the time, but the war had already been going on for several years, and like many my age, I had matured beyond my years. Each day, I would check on them, take out the waste—but only at night—bring them food, and do their laundry. Mrs. Regina was a very neat and clean woman, she liked order, yet she had to live in such terrible conditions for several years. During the day, they had to remain lying down, only daring to “stretch their legs” at night.

The hardest moments were when the Germans were already slowly retreating, aware that the Russians would soon defeat them. By then they had completely lost the last bit of control over themselves. They were running out of supplies, so these young soldiers, constantly hungry, would run into houses, yards, sheds, and barns to find something to eat. For several weeks, we even had a few Germans staying with us. During that time, we were really trembling with fear that they would accidentally find the doctor and his family. I don't think any of us slept during those dozens of nights. We walked around in a state of numbness, full of fear, and under the watchful eyes of the neighbors, who began to take an interest in my frequent visits to the shed. When they asked me questions, I always answered that I was visiting the goat to keep it from feeling lonely.

Tuo metu Boryslavas (ukr. *Борислав*) buvo didelis miestas – svarbus naftos pramonės centras, su kasyklomis ir gamyklomis. Mūsų šeima gyveno gana kukliai. Tėvas Juzefas (*Józef*) dirbo ugniagesiu, o mama Helena rūpinosi namais ir augino mus, keturis vaikus – darbo jai tikrai netrūko.

Kai 1939-aisiais mus okupavo rusai, mieste prasidėjo teroras, daugiausia nukreiptas prieš inteligentiją. Mūsų šeimos tai tiesiogiai nepaveikė – tėčio darbas buvo reikalingas tiek taikos, tiek karo metu, todėl gyvenome palyginti ramiai.

1941-ųjų vasarą į miestą įžengė vokiečiai, ir Boryslavo žydams prasidėjo tikras siaubo laikotarpis. Jau liepos pradžioje, su okupantų palaiminimu, mano tautiečiai – vietos lenkai ir ukrainiečiai – surengė pogromą. Nežinau, kiek žmonių tada žuvo, bet, manau, šimtai. Tąsyk pirmą kartą pajutau, ką reiškia teroras, baimė ir neapykanta.

Netrukus buvo įkurtas getas, į kurį uždarė apie trylika tūkstančių žmonių – trečdalį visų Boryslavo gyventojų. Beveik iš karto prasidėjo sistemingas naikinimas. Mums tai buvo sukrečiantis smūgis – kasdien sužinodavome apie dingusius pažįstamus ar draugus. Tuo metu iš mūsų akiračio dingo ir mūsų labai mylimas gydytojas Banderis (*Bander*) su šeima. Žinojome tik tiek, kad jie kažkur slepiasi už geto ribų. Tai buvo ypatingas žmogus – puikus gydytojas, paslaugus ir šiltas.

Vieną dieną pas mus užsuko tėčio pažįstamas – pranešė, kad išvyksta į kitą miestą. Spėju, tai nebuvo paprastas persikraustymas – greičiausiai jis bėgo dėl dalyvavimo pogrindyje ar kitoje nelegalioje veikloje. Atsisveikindamas jis pasidalijo paslaptimi: beveik dvejus metus slėpė daktarą Eliją Banderį (*Elias Bander*), jo žmoną Reginą ir jų mažąjį sūnų Mironą (*Myron*). Žinia, kad daktaras gyvas, mus labai pradžiugino, bet kartu sukėlė didelį nerimą – nuo šiol jų saugumas tapo mūsų atsakomybe.

Mano tėvai nedvejojo nė akimirkos – iš karto priglaudė Banderius į savo namus. Tėtis mažame kiemo sandėliuke, palėpėje, įrengė jiems slėptuvę. Ten laikėme balandžius ir ožką, todėl niekam nekilo įtarimų, kodėl kasdien ten užename. Paukščių keliamas triukšmas užgoždavo bet kokius žmonių skleidžiamus garsus – kartais juk užtenka tik garsiau nusikosėti, nusičiaudėti ar net giliai įkvėpti, kad kas nors išgirstų. Kadangi kiemas buvo bendras su kaimynais, nuolat jautėme įtampą – bijojome, kad kas nors ką nors išgirs ar pastebės.

Po trumpo šeimos pasitarimo nuspręsta, kad aš – trylikametė – būsiu atsakinga už Banderių priežiūrą. Karas tęsėsi jau kelerius metus, tad, kaip ir dauguma mano bendraamžių, buvau priversta greitai suaugti. Kasdien juos lankydavau, naktimis – tik tada – išnešdavau nešvarumus, nešdavau maistą, skalbdavau jų drabužius. Ponia Regina buvo labai tvarkinga, švarą ir tvarką mėgstanti moteris, tačiau jai teko kelerius metus gyventi itin sunkiomis sąlygomis. Dienomis jie galėjo tik gulėti, o šiek tiek pasivaikščioti ar pajudėti leisdavo sau tik naktimis.

Sunkiausias laikas atėjo, kai vokiečiai, spaudžiami rusų puolimo, vis labiau prarasdavo savitvardą. Jų aprūpinimas šlubavo, tad alkani kareiviai braudavosi į namus, kiemus, daržines, kluonus, ieškodami maisto. Kelias savaites mūsų namuose buvo apsistoję keli vokiečiai. Tada iš tikrųjų drebėjome – kasdien bijodami, kad jie netyčia aptiks daktarą su šeima. Atrodo, nė vienas iš mūsų tomis naktimis nesudėjo bluosto. Vaikščiojome tarsi apsvaigę – nuo nuolatinės įtampos. Visa tai vyko po budriu kaimynų žvilgsniu – jie vis dažniau pradėjo domėtis mano dažniais apsilankymais sandėliuke. Į jų klausimus visada atsakydavau tą patį: einu pas ožką – esą palengvinti jos vienatvę.

IRENA SENDERSKA-RZOŃCA

Place of rescue of Jews:
Borysław, Poland (today
Ukraine)

BEFORE THE WAR, BORYSŁAW WAS ONE OF THE LARGEST POLISH CITIES, A CENTER OF THE OIL INDUSTRY. OVER 30 PERCENT OF THE INHABITANTS WERE JEWS. THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO IN BORYSŁAWIEC IN THE SUMMER OF 1942, TO WHICH THEY ALSO TRANSPORTED JEWS FROM NEARBY TOWNS. A YEAR LATER, BETWEEN MAY 25 AND JUNE 2, 1943, THE GHETTO WAS LIQUIDATED. PEOPLE WERE DEPORTED TO BEŁŻEC, LABOR CAMPS (PŁASZÓW), AND MASS EXECUTIONS WERE CARRIED OUT. THE LAST TRANSPORT FROM BORYSŁAWIEC, CONSISTING OF 350 PEOPLE, WAS SENT TO AUSCHWITZ-BIRKENAU ON JULY 21, 1944. JÓZEF AND HELENA SENDERSKI, TOGETHER WITH THEIR DAUGHTER IRENA, SAVED THE FAMILY OF DOCTOR BANDER: ELIAS, HIS WIFE REGINA, AND SON MYRON.

MARIA MIKRUT

BORN ON DECEMBER 08, 1938 IN POLAND,
PASSED AWAY ON MARCH 24, 2023 IN POLAND

In the middle of the day, someone came running to our farmstead, shouting that Janek, our father, had been killed by the Germans in the forest. I remember that day well; it was cold, so piercingly cold yet sunny. Dad loved the sun very much. Whenever it was shining, he would even take the pigs out of the pigsty and into the field. He always said they deserved a bit of joy out of life too.

Mom was crying, overcome with both grief and fear. She hugged us tightly, her whole body trembling. It wasn't until the evening that we learned that the Fisz family had also been killed, all six of them, including Henia's granddaughter, Rózia, little Rózyzka, just three years old.

For a long time afterward, I couldn't stop wondering why they hadn't killed us all too. After all, they knew it was our father and that we had all helped Jews. The Polish police were also present at the execution—they knew us, our house, our address, and our family. Wola was a small village. To this day, I don't know why we survived. Perhaps they took pity on us, or maybe the policemen didn't tell the Germans who "Mr. Janek" was.

On December 8, 1942, exactly half a year earlier, Henia Fisz, along with her daughters Bajla, Esterka, and Mila, her son Mosz, and her granddaughter, had knocked on our door. The Fisz family were our acquaintances, though it would be hard to say that our parents were particularly close with them. They simply shared the kind of familiarity common among people in small towns. We didn't have much, and they didn't either, but we sometimes exchanged goods, services, favours, and pleasantries. They had their world, and we had ours, yet we liked each other very much. On Sundays, after church, we would visit them. Since they only had Saturdays as a holiday, on Sundays, Henia, always busy, was happy to get rid of her kids for a while as they ran out into the fields with us.

They escaped just before the massacre, before the liquidation of the ghetto, when the Germans were killing all the Jews. I don't remember how they managed to get out of that hell, but they came to us because they had nowhere else to go. My parents didn't hesitate for a moment. They took them in right away, and my father very quickly arranged

a place for them in the barn. It was quite cozy and on the side of the road because the barn wasn't right next to the house. Mom, our father's beloved Bronka, immediately had to figure out how we were going to feed an additional six people, what we were going to do with them, how we were going to entertain the little one, wash their clothes, and generally what our days would look like. We were a very pious family, and we put our hope in prayer. Mom said: "It is what it is; with God's help we'll manage." And so, for several months, I would run to the barn with the twins, pulling a gray cart filled with cans of milk and carrying laundry. When it got cold, they would come to the house for the night, because we felt sorry to leave them in that barn. They had no way to warm themselves there, they couldn't light a fire because the neighbors would find out. I even enjoyed those evenings with them. I could carry Rózia, pet her a little, rock her in the rocking chair, or sit on the stove. But everything had to be done in secret. The windows were always covered, and the doors bolted when the Fisz family came down to visit us. And so we passed day after day in great fear, I don't deny it, until one day the news came that the Germans were searching barns and houses for Jews who had managed to escape the liquidation.

Dad immediately got to work. He led the Fisz family out of the barn into the forest, where he first built them a makeshift shelter from sticks, like a small hut. A few days later, he dug them a dugout. He did it all on his own, insulated it with straw, and covered it so it looked like leaves were lying on the moss. My mother didn't want us to go into the forest. It wasn't until later that I learned how close we were to danger because both the Germans and the Poles were already sensing something. Informers and blackmailers were starting to appear. But my parents decided not to give up. They took the risk because they knew that without us the Fisz family would surely die. And then one snowy night came and this is what brought misfortune. The Germans and the Polish police simply got a "tip" from someone and followed his tracks. They shot everyone on the spot. My mother managed to persuade them to leave my father's body behind and she was able to bury him in the cemetery. The Fisz family remained somewhere in the forest.

Vidury dienos kažkas atbėgo į mūsų sodybą ir sušuko, kad vokiečiai miške nužudė mūsų tėvą Janeką. Gerai prisimenu tą dieną – buvo skvarbiai šalta, bet saulėta. Tėtis labai mėgo saulę – net kiaules iš tvarto išvesdavo į lauką, kai tik ji pasirodydavo, sakydamas, kad ir joms iš gyvenimo šis tas priklauso.

Mama verkė – tai buvo verksmas, persmelktas sielvarto ir baimės. Ji stipriai glaudė mus prie savęs, visa drebėdama. Tik vakare sužinojome, kad buvo nužudyta ir visa Fišų (*Fiszowie*) šeima – visi šeši: net Henios anūkėlė Rožytė (*Rózia*), vos trejų metukų. Vėliau, gerokai vėliau, ėmiau savęs klausti: kodėl tada nenužudė ir mūsų? Juk jie žinojo, kad mūsų tėvas, kaip ir visa šeima, padėjo žydams. Egzekucijoje dalyvavo ir lenkų policininkai – jie mus pažinojo, žinojo, kur gyvename, kas mes tokie. Volia (lenk. *Wola*) – mažas kaimas. Iki šiol nesuprantu, kodėl likome gyvi. Gal pasigailėjo. Gal policininkai vokiečiams neatskleidė, kas iš tikrųjų buvo „ponas Janekas“.

Tai įvyko 1942 metų gruodžio 8 dieną. Lygiai prieš pusmetį į mūsų duris pasibeldė Henia Fiš (*Henia Fisz*) su dukromis Bajla, Esterka ir Mila, sūnumi Moše (*Mosze*) ir mažąja anūke. Fišai mums buvo pažįstami, bet negalėčiau pasakyti, kad šeimos artimai bendravo. Tai buvo tokia tipiška mažamiesčio kaimyniška bičiulystė. Mes neturėjome daug, jie irgi nebuvo pasiturintys, tad kartais apsieisdavome prekėmis, paslaugomis ir paslaugėlėmis. Jie turėjo savo pasaulį, mes – savąjį, bet nuoširdžiai vieni kitus mėgome. Sekmadeniais po bažnyčios dažnai užsukdavome pas juos. Jų šventa diena buvo šeštadienis, tad sekmadeniais Henia, visada užimta, džiaugdavosi, kad „smulkmė“ gali su mumis išbėgti į laukus.

Jie pabėgo visai prieš pat žudynes – prieš geto likvidavimą, kai vokiečiai naikino visus likusius žydus. Nepamenu, kaip jiems pavyko ištrūkti iš to pragaro, bet jie atėjo pas mus – neturėjo kur daugiau eiti. Mano tėvai nė akimirkos nesuabejojo – tuoj pat juos priglaudė. Tėtis greitai įrengė slėptuvę kluone. Ir net gana jaukią – šiek tiek nuošaliau, nes kluonas stovėjo atokiau nuo namų.

Mama – mūsų tėvo mylima Bronka – turėjo skubiai sugalvoti, kaip pamaitinsime šešis papildomus žmones, kaip viską sutvarkysime: kuo užimsime mažylę, kaip skalbsime jų drabužius, kaip atrodys mūsų naujoji kasdienybė. Mūsų šeima buvo labai pamaldi – visą viltį dėjome į maldą. Mama kartodavo: „Kaip yra, taip yra – su Dievo pagalba susitvarkysime.“

Kelis mėnesius bėgiodavau į kluoną – nešdavau puodus, molinį ąsotį, pieno bidonus, skalbinius. Kai orai atšalo, Fišai nakvodavo mūsų namuose – mums jų buvo gaila palikti šaltyje. Kluone nebuvo jokios galimybės pasišildyti, net ugnies įžiebtį negalėjo – kaimynai būtų pastebėję. Man net patikdavo tie vakarai su jais – galėdavau panešioti Rožytę, paglostyti, pasupti ją krėsle ar pasėdėti kartu ant krosnies. Tačiau visa tai reikėjo daryti visiškai slapta – langai visada buvo uždangstyti, durys užsklėstos, kai jie ateidavo. Taip slinko dienos – viena po kitos. Nepasakysiu, kad be baimės.

Vieną dieną pasklido kalbos, kad vokiečiai pradėjo ieškoti žydų po kluonus ir namus – tų, kuriems pavyko pasprukti prieš geto sunaikinimą. Tėtis nedelsdamas ėmėsi veiksmų – išvedė Fišus į mišką. Iš pradžių surentė jiems pašiūrę iš šakų – tarsi šiaudinę lūšnelę. Po kelių dienų – vienas pats – iškasė žeminę. Viską padarė savo rankomis: pats kasė, apšiltino šiaudais, o uždangą sumaniai užmaskavo – iš viršaus viskas atrodė lyg paprastas lapų patalas ant samanų.

Į tą mišką mama mūsų jau nebeleido. Tik vėliau sužinojau, kad visa tai vyko ant gyvybės ir mirties ribos – ir vokiečiai, ir kai kurie lenkai jau kažką įtarė. Atsirado skundikų, šantažuotojų. Tačiau mano tėvai nepasidavė – jie žinojo, kad be mūsų Fišai neišgyvens.

O tada atėjo ta snieguota naktis. Būtent tai, kad naktį pasnigo, kitą dieną pražudė mano tėvą. Vokiečiai su lenkų policininkais gavo žinią – kažkas jiems pranešė – ir jie pasekė jo pėdsakais. Visus nušovė vietoje. Mamai pavyko išprašyti tik tėvo kūną, kad galėtų jį palaidoti kapinėse. Fišai liko kažkur ten, miške.

MARIA MIKRUT

Place of rescue of Jews:
Wola Brzosteczka/
Brzostek, Poland

JAN AND BRONISŁAWA JANTOŃ, TOGETHER WITH THEIR DAUGHTER MARIA, TRIED TO SAVE THE LIVES OF HENIA FISZ, HER DAUGHTERS BAJLA, ESTERKA, MILA, MOSZE'S SON, AND HENIA'S GRANDDAUGHTER RÓŻA. AS A RESULT OF THE DENUNCIATION, SIX JEWS, AS WELL AS JAN JANTOŃ, WERE MURDERED BY THE GERMANS IN DECEMBER 1942.

MARGITA LEBDOVICOVA

BORN ON APRIL 15, 1930 IN CZECHOSLOVAKIA (TODAY SLOVAKIA),
LIVES IN SLOVAKIA

My uncle, whom I loved very much, had the misfortune of being mentally ill. The whole family took care of him, and we were very close, living near one another. We looked to religion for guidance in our everyday troubles. We lived in a totalitarian state, under a dictatorship, within a complicated social mix. In our area, most of the residents were German-speaking, so I also had to learn German.

In 1938, anti-Jewish regulations were introduced, and a year later, Jews lost the right to practice various professions. Doctors, for example, could no longer work, and Jews were no longer accepted as patients in hospitals. Before this, many of the shops in the nearby town, Kežmarok, were owned by Jews, as there were practically no Jews in our village. We often went there if we needed to see a tailor, a shoemaker, or a doctor. My uncle loved these little trips because it was a change from everyday life for him. But all of this came to an end with the establishment of the First Slovak Republic and the onset of terror.

In May 1941, the first signals of brutality reached our village of Mlynčeky from Kežmarok when a real pogrom was carried out there: private houses where Jews lived were destroyed, and the Great Synagogue was destroyed. We were worried about a few of our friends, the Goldmann family, who fortunately survived these events unscathed. But it was only for a while, as in 1942, deportations to death camps began. Right at the beginning of March, women were sent to Auschwitz; I don't know how many, maybe a hundred women. At the time, we didn't fully understand what was happening; we heard rumors, but we weren't sure if they were true. It wasn't until only a month later that it became clear to everyone where the Jews were being taken: to a place of no return. Several members of the Goldmann family met this fate, but Maximilian, his wife Gisela, and their little son hid with local peasants. When things calmed down a bit, they came to us.

We were terribly afraid, but Maximilian said God must have inspired him on Yom Kippur. He had some kind of premonition that he had to escape. Because it was on their holiest holiday that the Germans took away his parents and cousins, while he survived.

My father, Ján, had arranged a place for them in the barn. He built a special wall that separated them from the cows, but he did it in such a way anyone could think that there was nothing there. They were a bit cramped, but safe. We couldn't hide them in the house because of my sick uncle, who couldn't really control what he said and to whom.

The most terrible days we experienced came toward the end of the war. The Germans were already retreating; there was some chaos. They would burst into various houses, take food, and sometimes stay for a few days. That was exactly what happened to us. One day, a few Germans rode up on horseback, put their animals in the barn next to our cows, and moved in with us. We were all paralyzed with fear. We didn't know how long they would stay or what might happen. In order not to arouse suspicion, we almost never entered the barn, only going in as usual to tend to the animals. The Goldmanns sat quietly, like a mouse under a broom, and we had no contact with them. For a few days, they were locked in there without food or water, with their little son, who was not yet two years old at the time. I don't know how they managed to stay quiet with the hungry and dehydrated Moszek. Later, after the soldiers had left, Gisela told us that she had heard my uncle coming from behind the wall and talking to the animals. This gave them hope because it meant that we were still alive, and my uncle's voice gave them hope for survival.

To this day, I thank God in my prayers that we managed to save at least a few lives. Since then, I have also tried to understand the ambiguous fates and tasks that we have to face in life. Each of us is different and has a different role to play, but we are all human.

Mano dėdė, kurį labai mylėjau, buvo paliestas psichikos ligos. Visa šeima juo rūpinosi – buvome labai artimi, gyvenome netoli vieni kitų. Tikėjimas mums padėdavo išverti kasdienius sunkumus.

Gyvenome totalitarinėje valstybėje, diktatūros sąlygomis, sudėtingoje socialinėje aplinkoje. Mūsų apylinkėse dauguma žmonių kalbėjo vokiškai, todėl ir man teko mokytis vokiečių kalbos.

Jau 1938 m. buvo įvesti antisemitiniai įstatymai, o po metų žydams uždrausta dirbti daugelyje profesijų – pavyzdžiui, gydytojams nebeleista verstis praktika, o žydų pacientai apskritai nebebuvo priimami į ligonines.

Anksčiau netoliese esančiame Kežmaroko miestelyje – nes mūsų kaime, tiesą sakant, žydų beveik nebuvo – dauguma parduotuvių priklausė žydams. Dažnai ten vykdavome – pas siuvėjus, batsiuvius, gydytojus. Mano dėdei šios mažos išvykos labai patikdavo – jos jam buvo tarsi atokvėpis nuo kasdienybės.

Visa tai baigėsi, kai buvo įkurta Pirmoji Slovakijos Respublika – drauge su ja prasidėjo teroras.

Pirmieji žiaurumo ženklai mūsų kaimą, Mlynčeky, pasiekė iš Kežmaroko 1941-ųjų gegužę, kai ten buvo surengtas pogromas: niokoti privatūs žydų namai, sunaikinta Didžioji sinagoga. Drebėjome dėl kelių savo pažįstamų – Goldmanų šeimos, kuri, laimei, tuomet liko nenukentėjusi. Tačiau tik trumpam, nes 1942 m. prasidėjo deportacijos į naikinimo stovyklas.

Jau kovo pradžioje į Aušvicą buvo išvežtos moterys. Nežinau, kiek tiksliai – gal apie šimtą. Tuo metu mes dar nesuvokėme visos tiesos – buvo kalbų, bet nebuvo tikrumo, kad tai – realybė. Tik po mėnesio visiems tapo aišku, kur vežami žydai – į vietą, iš kurios negrįžtama.

Keletą Goldmanų šeimos narių ištiko ši lemtis, bet Maksimilianas (Maximilian) su žmona Gisela ir jų mažuoju sūneliu pasislėpė pas

ūkininkus. Kai padėtis kiek aprimo, jie atėjo pas mus. Labai bijojome, bet Maksimilianas pasakė, kad per Jom Kipuro šventę Dievas jam davė nuojautą – paskatino bėgti. Būtent tą dieną – per didžiausią žydų šventę – vokiečiai išvežė jo tėvus ir pusbrolius, o jis pats išsigelbėjo.

Mano tėtis Janas (Ján) įrengė jiems slėptuvę tvarte. Pastatė specialią pertvarą, atskiriančią juos nuo karvių – taip, kad niekam nekiltų įtarimų. Vietos buvo labai mažai, bet užtat buvo saugu. Negalėjome jų slėpti namuose – dėl mano ligoto dėdės, kuris nelabai kontroliavo, ką ir kam sako.

Baisiausios dienos atėjo karo pabaigoje. Vokiečiai jau traukėsi, tvyrojo chaosas – jie įsiverždavo į namus, atimdavo maistą, kartais pasilikdavo kelioms dienoms. Taip nutiko ir pas mus: vieną dieną keli vokiečiai atėjo arkliais, tvarte šalia mūsų karvių sustatė savus gyvulius, o patys įsikūrė mūsų namuose.

Visi buvome sukaustyti baimės. Nežinojome, kiek laiko jie pasiliks ir kuo visa tai baigsis. Kad nesukeltume įtarimų, į tvartą eidavome tik tiek, kiek reikėjo pasirūpinti gyvuliais. Goldmanai sėdėjo tylūs kaip pelės po šluota – be jokio kontakto su mumis. Kelias dienas jie praleido uždaryti be maisto ir vandens – su mažu sūneliu, kuriam dar nebuvo dvejų.

Nežinau, koku stebuklu jiems pavyko išlaikyti tylą su alkanu ir ištroškusiu mažyliu.

Vėliau, kai kareiviai išvyko, Gisela mums papasakojo, kad per pertvarą girdėjo, kaip mano dėdė ateidavo pas gyvulius ir su jais kalbėdavosi. Tai jiems teikė vilties – reiškė, kad mes dar gyvi, o dėdės balsas jiems buvo išsigelbėjimo ženklas.

Iki šiol savo maldose dėkoju Dievui, kad mums pavyko išgelbėti bent kelias gyvybes. Nuo tada stengiuosi suprasti ne visada akivaizdžius gyvenimo kelius ir užduotis, kurias mums tenka priimti. Kiekvienas esame kitoks, kiekvienas turime savo vaidmenį šiame gyvenime – bet visi esame žmonės.

MARGITA LEBDOVICOVA

Place of rescue of Jews:
Mlynččky, Slovakia

FROM 1940 ON, KEZMAROK SERVED AS A MAJOR STATION ON THE ESCAPE ROUTE OF JEWS FROM POLISH GHETTOS TO HUNGARY; APPROXIMATELY 2,200 JEWISH REFUGEES PASSED THROUGH AND RECEIVED ASSISTANCE FROM A SPECIAL AGENCY THE JEWS OF THE CITY SET UP TO HELP REFUGEES IN TRANSIT. DURING 1942, SOME 75% OF THE JEWS OF KEŽMAROK (1200 PEOPLE) AND ITS AREA WERE DEPORTED TO DEATH CAMPS. ON ROSH HASHANAH 5705 (1944), THE GERMANS DISCOVERED A GROUP OF JEWS HIDING IN THE CITY; THEY TOOK THEM OUT AND, ON 22 SEPTEMBER, SHOT THEM ALL. LESS THAN 10% OF JEWS IN THE CITY SURVIVED TO LIBERATION. AMONG THEM WERE THOSE HIDDEN BY THE LEBDOVIČ FAMILY: GISELA, MAXIMILIAN AND THEIR SON MOSHE GOLDMANN.

STASĖ MINELGIENĖ

BORN ON APRIL 01, 1926 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

My father was shot exactly one day before liberation. It was a terrible time. The front was approaching very quickly, and we had to evacuate and go to our relatives in Jurbarkas. It was about twenty-five kilometers from our village Stakiai; most of it we traveled on foot, of course.

It was supposed to be safer for us there, but as it turned out, my father, Benediktas's "fame" reached the village before us. My family, my father and grandmother, were known throughout the area as "Jewish helpers," those who hid Jews or helped them escape. Back in Stakiai, one autumn day, our house was searched. They were looking for Jews in the cellar under the house and by the stream. At that time, the refugees were hiding in the barn. A few days later, a policeman came and told my father: "Benadas, we know for sure that you have Jews on your farm. It's only a matter of time that we find them. You know very well what will happen to you then." The Jews in the hideout heard everything. After dark, my father went out and did reconnaissance, and our fellow residents left the hideout shortly after. A few days later, the police chief came with a few Germans and dogs. They found nothing but took Father to Raseiniai and locked him in the school. Father and several other men tied sheets together and escaped from the second floor. The guards saw the escapees and opened fire, but Father returned home safely. The Jews no longer hid in our yard but would come for food.

One of them, my age, was Freda Friedman and her friend Zelde Kaduszin. They were hiding in a bunker in the forest with many other Jews from various ghettos and small towns in Lithuania. There were also the brothers Fajnsztajn, Iczchok and Herszel, who lived with us for

some time. When the Germans and the Lithuanian police discovered their hiding place, some of the people escaped, but unfortunately, most were murdered. Freda was shot in the hand, but she managed to save herself. Zelde was not in the bunker at the time. When she found out what had happened, she buried herself in some thickets, where she lay in fear for over two weeks without food or water. No one knew where she was or whether she was still alive. The Germans and Lithuanians searched the forests all the time. It was horrible. They were looking for these innocent people just to kill them. They walked through the woods with their dogs for days, dozens of them, to find a woman or a small child hidden somewhere. I will never understand the hatred they must have felt to do something like that. There were maybe thirty Jews in our village, a small community, not particularly rich. Most of them were women and children. Right at the beginning of the German occupation, in August 1941, the Lithuanian police gathered them all on the outskirts and ordered them to dig a hole and strip naked. They were all humiliated like that before the execution. The Fajnsztajn brothers had received a tip-off from someone at our mill a few hours earlier and had hidden in a relatively safe place. When they heard the burst of machine guns, they knew their loved ones were already dead.

When we reached Jurbarkas, the Lithuanian police reported us to the German gendarmes. They said that my father was a bad man because he had hidden Jews. That was enough to arrest him. When the Germans were retreating, they executed him at the last moment. We were given the right to bury my father—a "privilege" that millions of people did not have at that time.

Mano tėvą sušaudė likus lygiai vienai dienai iki išdavimo. Tai buvo siaubingas metas. Frontui sparčiai artėjant, turėjome skubiai evakuotis pas giminaičius į Jurbarką. Nuo mūsų kaimo, Stakių, iki ten buvo apie dvidešimt penki kilometrai – didžiąją kelio dalį įveikėme pėsčiomis.

Jurbarke turėjo būti saugiau, bet, kaip netrukus paaiškėjo, mano tėvo Benedikto „šlovė“ mus jau buvo aplenkusi. Visa apylinkė žinojo, kad mūsų šeima – tėvas ir močiutė – buvo vadinami „žydų pagalbininkais“, žmonėmis, kurie slėpė žydus arba padėjo jiems pabėgti. Dar gyvendami Stakiuose, vieną rudens dieną sulaukėme kratos – ieškojo žydų rūsyje po namu ir prie upelio. Tuo metu pabėgėliai slėpėsi daržinėje.

Po kelių dienų pas mus užsuko policininkas. „Benediktai, – pasakė jis tėvui, – mes tiksliai žinome, kad tavo ūkyje slepiami žydai. Tai tik laiko klausimas, kada juos surasime. Ir tu puikiai supranti, kas tavęs tada laukia.“ Žydai, tuo metu buvę slėptuvėje, viską girdėjo. Tą patį vakarą, sutemus, tėvas išėjo apsidairyti, o mūsų įnamiai netrukus paliko slėptuvę.

Dar po kelių dienų atvyko policijos komendantas su keliais vokiečiais ir šunimis. Nors nieko nerado, tėvą išsivežė į Raseinius ir uždarė mokykloje. Ten, kartu su keliais kitais vyrais, jis susirišo paklodes ir pabėgo pro antro aukšto langą. Sargybiniai pastebėjo bėglius ir ėmė šaudyti, bet tėvui pavyko saugiai grįžti namo. Po šio įvykio žydai mūsų sodyboje nebesislėpė, bet kartais dar užsukdavo maisto.

Tarp jų buvo mano bendraamžė Freda Fridman (*Freda Friedman*) ir jos draugė Zeldė Kadušin (*Zelde Kaduszin*). Jos glaudėsi miške įrengtame bunkeryje kartu su daugeliu kitų žydų iš įvairių Lietuvos getų ir miestelių. Tarp besislapstančiųjų buvo ir broliai Fainšteina

(*Fajnsztajn*) – Icchokas (*Ichok*) ir Heršelis (*Herszel*), kurie anksčiau kurį laiką gyveno ir pas mus.

Kai vokiečiai kartu su lietuvių policija aptiko jų slėptuvę, daliai žmonių pavyko pabėgti, bet dauguma žuvo. Freda buvo pašauta į plaštaką, bet išsigelbėjo. Zeldės tuo metu bunkeryje nebuvo. Sužinojusi, kas įvyko, ji įsikasė į krūmynus ir, apimta siaubo, išgulėjo ten daugiau nei dvi savaites – be maisto ir vandens. Niekas nežinojo, kur ji dingusi ir ar dar gyva.

Tuo metu vokiečiai kartu su lietuviais nuolat šukavo miškus. Tai buvo siaubinga. Jie ieškojo tų nekaltų žmonių vien tam, kad juos nužudytų. Dienomis po keliasdešimt vyrų su šunimis naršydavo miškus, tikėdamiesi aptikti kokią pasislėpusią moterį ar mažą vaiką. Aš iki šiol nesuprantu ir, matyt, niekada nesuprasiu, kokia neapykanta juos valdė, kad galėjo taip elgtis.

Mūsų kaime gyveno apie trisdešimt žydų – nedidelė, ne itin pasiturinti bendruomenė, daugiausia moterys ir vaikai. Vos prasidėjus vokiečių okupacijai, 1941-ųjų rugpjūtį, lietuvių policininkai visus juos suvarė į kaimo pakraštį, liepė išsikasti duobę ir nusirengti nuogai – dar vienas žeminantis veiksmas prieš egzekuciją.

Broliai Fainšteina, likus kelioms valandoms iki žudynių, gavo žinią iš mūsų malūno apie gresiantį pavojų ir spėjo pasislėpti gana saugioje vietoje. Išgirdę kulkosvaidžių serijas, jie suprato, kad jų artimųjų jau nebėra.

Atvykus į Jurbarką, lietuvių policininkai mus įskundė vokiečių žandarams – esą mano tėvas buvęs blogas žmogus, nes slėpė žydus. To pakako, kad jį suimtų. Kai vokiečiai traukėsi, paskutinę akimirką jie įvykdė egzekuciją. Mums buvo leista palaidoti tėvą – „privilegija“, kurios tais laikais neturėjo milijonai žmonių.

STASĖ MINELGIENĖ

Place of rescue of Jews:
Stakiai/Reseiniai,
Lithuania

ON FRIDAY, AUGUST 9, 1941, AT 5:00 A.M., LITHUANIAN GENDARMES SHOT ALMOST ALL THE JEWISH RESIDENTS OF STAKIAI. ONLY A FEW ESCAPED DEATH, INCLUDING ICSZOK AND HIRSZ FAJNSZTAJN, FRED A FRIEDMAN AND ZELDE KADUSZIN, MOSHE VINIK, AND AJZIK KREMER. THEY WERE HIDING WITH LOCAL PEASANTS, IN THE FORESTS, AND IN A SPECIALLY BUILT BUNKER, WHICH OTHER JEWISH ESCAPEES ALSO REACHED. THE GERMANS DISCOVERED THE BUNKER, AND ABOUT 15 PEOPLE WERE KILLED ON THE SPOT. AMONG THE MURDERED WERE MOSHE VINIK, AND SORE AND JONE VINIK, WHO HAD ESCAPED FROM THE KAUNAS GHETTO. AFTER THE WAR, FRED A FRIEDMAN AND ICSZOK FAJNSZTAJN WERE MARRIED.

VASYL NAZARENKO

BORN ON JUNI 15, 1931 IN POLAND (TODAY UKRAINE),
LIVES IN UKRAINE

Niemirów was about twenty kilometers from our village. It was a sacred place for Jews just as Lavra was for us. There was nothing more sacred. One rebbe was more sacred than the other. One was wiser than the other. There were famous schools there. And everything was lost. We managed to save poor Betja just before the ghetto was liquidated. Bełżec took so many human lives that it is hard to comprehend.

Betja's mother, Etja Jaduszilwer, came to our house from Żorniszcz, a small town where many Jews lived. There were neither Jewish seamstresses nor tailors in our village, and Dad decided that we needed coats for the winter. At home, there were three of us children: Nadejda, Jefrosina, and me. We would invite a seamstress to visit us and she would sew everyone's clothes for a week before moving on to the next family. My father, Mojsej, went to the town at the beginning of October to arrange a visit by the Jewish tailors. We had already heard rumors that the Germans had created a ghetto there and that all Jews had to live together, but things were different then than they are now. There were no telephones. When someone died, a telegram was sent to the village mayor of the particular village to announce the news to the family living there. There was no communication like there is today. We knew that there were repressions, and that the Germans had introduced regulations, but we personally did not know any Jews, except from the markets or through the services they provided. It was only from Etja, when she was already staying with us, that I learned what the Sabbath was.

Well, Dad went to Żorniszcz and found a seamstress. However, according to the new German regulations, Jews were prohibited from working for local residents. Father considered this to be complete nonsense. He reached an agreement with Etja, put her on a cart, and secretly brought her to us. I don't remember exactly all the details, but every day, someone brought more and more terrible news from the city.

It was as if the Germans had nothing else to do but slander and abuse Jews. Our Mom, Lukerja, seemed to instinctively give Etja more and more work so that she wouldn't have to return to the ghetto. Until one day, the news broke about the pogrom in Żorniszcz—the corpses in the street, the panic, the failed escapes. That's when my parents immediately decided that Etja would stay hidden with us. Somehow, we convinced the neighbors that she had already left us. There were five of us in the house, and adding an extra person wasn't a problem at all. Etja was very hard-working—she helped around the house, she was a great cook, and she cooked dishes we didn't know. She told us how to keep a Jewish kitchen, a kosher one, what they did on Saturday, and what they weren't allowed to do. Somehow life went on, although fear was constant, because the stress was terrible. Etja stayed at home all the time because she couldn't go anywhere without someone seeing her.

One night, Mom heard crying. At first, she thought it was one of us, so she got out of bed and went first to my sisters' room, then to my stove, because I was sleeping by the stove. Finally, she realized that it was Etja crying in her corner. Mom hugged her, and then she started sobbing so much, so desperately that she woke us all up. It turned out that all the time she was with us, she didn't want to burden us with her problems, even though she realized that probably none of her family was alive anymore. That night, she had dreamed of her daughter, who was locked up in the ghetto in Niemirów, and all the emotions she had been hiding from us exploded at once.

My sisters, aged seventeen and twenty, immediately decided to go to Niemirów and find Betja. In the morning, they harnessed the horse and left with Father in the cart. In November 1941, the Germans had murdered over two thousand Jews in the Polish cemetery. They spared only a handful of the strong and young, whom they needed for slave labor. None of us knew if Betja was still alive, but despite this, the girls gathered what we had for bribes and set off into the unknown.

Maždaug už dvidešimties kilometrų nuo mūsų kaimo buvo Nemiruvos (lenk. *Niemirów*). Žydams tai buvo tokia pat šventa vieta, kaip mums – Lavra. Šventesnės nebuvo. Vienas rebe šventesnis už kitą, vienas už kitą išmintingesnis. Ten veikė mokyklos, garsėjusios visame jų pasaulyje. Ir viskas pražuvo. Mums bent jau pavyko išgelbėti tą vargšę Betiją (*Betia*) – visai prieš pat geto likvidavimą. Belžecas (lenk. *Belżec*) prarijo tiek gyvybių, kad protas sunkiai aprėpia.

Betijos mama, Etija Jadušilver (*Etja Jaduszilwer*), pas mus atkeliavo iš Žorniščių (ukr. *Жорнище*) – nedidelio miestelio, kuriame gyveno daug žydų. Mūsų kaime jų nebuvo. Vieną dieną tėtis nusprendė, kad mums reikia žieminių paltų. Namuose augome trys vaikai – Nadiežda, Jefrosina ir aš. Tais laikais žmonės pasikviesdavo siuvėją – ji per savaitę visus aprengdavo ir keliaudavo toliau, pas kitus. Spalio pradžioje mano tėvas, Moisiejus (*Mojsej*), nuvyko į miestelį tartis su žydų siuvėjais – kas ir kada galėtų atvykti. Jau tada buvome girdėję, kad vokiečiai įkūrė getą ir visi žydai dabar priversti gyventi vienoje vietoje. Tačiau anksčiau viskas buvo kitaip. Net telefonų nebuvo – jei kas mirdavo, siųsdavo telegramą kaimo seniūnui, kad šis praneštų mirusiojo artimiesiems. Tiesiog neegzistavo toks ryšys, kokį turime šiandien. Žinojome apie represijas, apie vokiečių įvestą režimą, bet asmeniškai nė vieno žydo nepažinojome – tik iš turgų ar įvairių paslaugų. Tik kai Etija jau gyveno pas mus, pirmą kartą sužinojau, kas yra šabas.

Taigi tėtis nuvyko į Žorniščius ir rado siuvėją. Tačiau paaiškėjo, kad pagal naujus vokiečių įstatymus žydams nebeleidžiama dirbti aplinkiniams gyventojams. Tėvui tai atrodė visiška nesąmone. Jis susitarė su Etija, pasodino ją į vežimą ir slapčia parsivežė namo. Tiksliai nebeatsimenu visų aplinkybių, bet iš miesto kasdien sklido vis baisesnės naujienos – atrodė, lyg vokiečiams nė nerūpėtų niekas kita, tik persekioti

ir šmeižti žydus. Mūsų mama, Lukerija (*Lukerja*), kažkaip instinktyviai vis duodavo Etijai naujų darbų – kad tik nereikėtų jai grįžti į getą. Kol vieną dieną pasklido žinia apie pogromą Žorniščiuose – lavonai gatvėse, panika, nesėkmingi pabėgimai. Tėvai nedelsdami nusprendė: Etiją reikia slėpti. Kaimynams kažkaip pavyko suvaidinti, kad ji jau išvykusi. Mūsų šeimoje buvo penki žmonės, dar ji – tikrai nebuvo problema. Etija buvo labai darbšti – padėdavo namuose, puikiai gamino. Patiekalai – tokie, kokių niekad nebuvo ragavę. Ji pasakojo, kaip tvarkoma žydų virtuvė, kas yra ta košerinė, ką jie veikia šeštadieniais, kas jiems draudžiama. Taip ir gyvenome – žinoma, nuolatinėje baimėje, nes režimas buvo žiaurus. Etija visą laiką laikėsi namuose – neišeidavo nė žingsnio, kad tik kas nepamatytų.

Vieną naktį mama išgirdo verksmą. Iš pradžių pamanė, kad verkia vienas iš mūsų. Atsikėlė iš lovos, nuėjo į seserų kambarį, paskui – pas mane, prie krosnies, kur miegodavau. Galiausiai suprato – verkia Etija. Iš savo kampelio. Mama ją apkabino, ir tada Etija ėmė taip gaudžiai raudoti, taip aimanuoti, kad pažadino mus visus. Paaiškėjo, kad visą laiką, kol gyveno pas mus, ji stengėsi mūsų neapkrauti savo skausmu – nors puikiai suprato, jog greičiausiai niekas iš jos šeimos jau nebegyvas. Tą naktį ji susapnavo savo dukrą – uždarytą Nemiruvo gete – ir visos emocijos, kurias iki tol slėpė, prasiveržė vienu kartu.

Mano seserys – septyniolikmetė ir dvidešimtmetė – nedvejodamos nusprendė vykti į Nemiruvą ieškoti Betijos. Ryte pakinkė arklį ir jos kartu su tėvu išvyko vežimu. Dar 1941 m. lapkritį vokiečiai lenkų kabinėse buvo nužudę daugiau nei du tūkstančius žydų. Paliko tik saujelę stiprių ir jaunų – vergų darbams. Niekas iš mūsų nežinojo, ar Betija dar gyva, bet vis tiek merginos pasiėmė viską, ką turėjome kyšiams, ir iškeliavo į nežinią.

VASYL NAZARENKO

Place of rescue of Jews:
Lipowec/Żorniszczce,
Niemirow, Ukraine

DURING THE NAZI OCCUPATION, IN SEPTEMBER 1941, THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO FOR JEWISH RESIDENTS OF ŻORNISZCZE. IT HOUSED ABOUT 500 PEOPLE. ON MAY 27, 1942, THE GERMANS LIQUIDATED THE GHETTO AND DEPORTED THE JEWS TO THE GHETTO IN ILIŃCE, AND THEN MURDERED THEM. THE FAMILY NAZARENKO: MOISEI I LUKERJA AND THEIR CHILDREN JEFROSINIA, NADJEZDZA AND VAYL SAVED THE LIFE OF BETJA AND ETJA JADUSZILWER.

EUGENIUSZ PARCZEWSKI

BORN ON JUNI 14, 1933 IN POLAND, LIVES IN POLAND

TADEUSZ PARCZEWSKI

BORN ON DECEMBER 19, 1935 IN POLAND –
PASSED AWAY ON DECEMBER 12, 2024 IN POLAND

Tadeusz Parczewski:

After the war, everyone at school called us „kikes”...

Eugeniusz Parczewski:

... or called us Grynszpan, because that was the name of the Jews we were hiding.

T: Of course, it was very unpleasant, anti-Semitic, and disgusting. Still, it strengthened me because, for several years, I had to fight with my classmates every day. It empowers you for life.

E: In fact, we needed strength most of all when the Grynszpans, Chaim and his father Wawa, appeared in our house.

T: It happened when we were planting potatoes. We had a piece of land, so we had no shortage of vegetables and fruit, which was very important, especially during the war. Of course, as children, we had to work in the fields, and that day, we saw a large group of Jews being driven out of the ghetto, along the road, along our field.

E: They were all men who were being moved to other ghettos or forced labor camps. It was often like a death sentence for them. For example, in the ghetto in Łomazy, in the summer of 1942, everyone was killed, including the Jews who were from us.

T: Those marches were terrible. Jews often had no shoes, their feet were injured, frozen. They were looking for every opportunity to escape.

E: The Grynszpans saw us in the field. We happened to be near the road. It was very early in the morning. It was March, so it was still dark. Wawa and Chaim managed to jump to the side, straight into our field, and lay down in the ditches.

T: Without thinking, we quickly positioned ourselves somehow between them, lying in those ditches, and the road, thus covering them with our bodies.

E: We were children, so the Germans took us for gawkers and shouted something at us to stay away and move on. The Grynszpans lay there for a while longer until we were sure that no one would see them when they got up.

T: Before it got light, we took them home, where our mother, Anna, and the rest of our siblings were. Mom made a decision right away.

E: She was extraordinary - brave and kind. She took care of them right away, and when Dad came home, they discussed it and organized a shelter for them in our barn by the house.

T: That was in 1942, and they stayed with us until liberation in 1944. That was over two years, during which we took care of them and fed them. They didn't have much, but luckily, they had warm clothes. The worst thing was that they couldn't go outside—only sometimes at night to stretch their legs a bit.

E: Our closest neighbors were very hostile towards us. They somehow sensed that there were Jews here. They also remembered that my parents had a few Jewish friends before the war. They connected all these threads. Maybe they were also spying on us a bit and were certain that we were hiding people. They were anti-Semites who told my father that it would be better for us to kill the Grynszpans. Our father, of course, would not even hear of anything like that, and then those neighbors sent the Germans after us.

T: They stood on the threshold of our house with rifles and asked my mother if we were hiding Jews. My mother looked the soldier straight in the eye and said, without batting an eye: If you want, look for them. She turned around and went to the kitchen.

E: At that time, there were rumors in the area that Jews hiding in the nearby forests and cottages had weapons. That's why the Germans who came to us were afraid to enter the barn because the first one to the door would be dead. They just went around the barn, searched the house, questioned our brother Romuald, walked around the area and left.

T: I have never been as scared as I was then. I remember that feeling to this day. But I am not afraid. What we experienced during the war and right after it killed my fear forever.

E: Right after liberation, Chaim and Wawa returned to their home on the market square. It wasn't easy for them; they were constantly being approached, and people were doing all sorts of nasty things to them. So, to make sure they didn't feel lonely, we visited them every day.

- T: Unfortunately, one day we didn’t make it on time and some people killed Wawa. It was a blow to Chaim, but also to us.
- E: After this tragedy, Chaim changed his name to Henryk and soon left Poland for America.
- T: I remember that when he was leaving, when he said goodbye to us and our parents, he pulled a frying pan out of some bag and gave it to our mother. He was left alone in the world, without parents,

siblings, cousins, grandparents. They were all murdered. Everything was taken from Chaim, and as a farewell he gave us this stupid frying pan, because he didn’t have much else. My mother took it and it served us for many years in the house, reminding us of the Grynshpans.

Tadeusz Parczewski:

Po karo mokykloje visi vadino mus „žydeliais“...

Eugeniusz Parczewski:

...arba šaukė „Grinšpanai“ (Grynshpan), nes tokia buvo žydų, kuriuos slėpėme, pavardė.

- T: Žinoma, tai buvo labai nemalonu – antisemitiškas, šlykštus elgesys. Tačiau mane tai užgrūdino. Kelerius metus kasdien tekdavo kovoti su klasiokais. Tos patirtys mane sutvirtino visam gyvenimui.
- E: Vis dėlto daugiausia stiprybės prirėmė tada, kai pas mus apsigyveno Grinšpanai – Chaimas ir jo tėvas Vava (Wawa).
- T: Viskas nutiko taip: tądien sodinome bulves. Turėjome šiek tiek žemės, todėl daržovių ir vaisių mums netrūko – karo metais tai buvo labai svarbu. Kaip ir kiti vaikai, privalėjome padėti ūkyje, ir būtent tą dieną pamatėme didelę žydų koloną, varomą iš geto keliu palei mūsų lauką.
- E: Tai buvo vien vyrai, vedami į kitus getus arba priverstinio darbo stovyklas – o tai dažnai reiškė mirties nuosprendį. 1942-ųjų vasarą, pavyzdžiui, Lomazų (lenk. Łomazy) gete išžudė visus žydus, tarp jų – ir mūsų apylinkių žmones.

- T: Tokie žygiai būdavo siaubingi. Žydai dažnai neturėdavo net batų, jų kojos būdavo sužeistos, nušalusios – jie ieškodavo bet kokios progos pabėgti.
- E: Grinšpanai mus pastebėjo – kaip tik buvome netoli kelio. Buvo ankstyvas rytas, dar kovo mėnuo, todėl vis dar tamsu. Vava ir Chaimas išsoko iš kolonos tiesiai į mūsų lauką ir atsigulė tarp vagų.
- T: Mes nedvejodami sustojome taip, kad stovėtume tarp jų – gulinčių grioviuose – ir kelio, tarsi savo kūnais juos pridengdami.
- E: Buvome tik vaikai, todėl vokiečiai palaikė mus paprastais smalsuoliais. Kąką sušuko, kad trauktumės, ir nuėjo toliau. Grinšpanai dar kurį laiką pagulėjo, kol įsitikinome, kad niekas jų nepastebėjo ir jie gali atsikelti.
- T: Kol dar nepradėjo švisti, greitai nuvedėme juos namo, kur mūsų laukė mama Ana (Anna) ir likę broliai bei seserys. Mama iš karto priėmė sprendimą.
- E: Ji buvo nepaprasta moteris – drąsi ir nuoširdi. Iš karto ėmėsi jais rūpintis. O grįžus tėčiui, pasitarę nutarė kluone, netoli namų, įrengti slėptuvę.

- T: Tai buvo 1942-ieji. Nuo tada jie gyveno pas mus iki pat išlaisvinimo, iki 1944 metų. Per daugiau nei dvejus metus slėpėme juos, rūpinomės, maitinome. Laimė, jie turėjo šiltų drabužių. Tačiau sunkiausia buvo tai, kad negalėjo net kojos iškelti laukan. Tik kartais, naktimis – kad šiek tiek prasijudintų.
- E: Mūsų artimiausi kaimynai buvo labai priešiški – nujautė, kad pas mus kažkas slepiasi. Be to, prisiminė, kad dar prieš karą mūsų tėvai turėjo žydų draugų. Viską sudėję, o gal ir slapta mus sekę, jie galiausiai įsitikino, kad slepiame žydus. Tai buvo aršūs antisemitai – jie tiesiai šviesiai pasakė tėvui, kad mums būtų geriau juos nužudyti. Tėtis, žinoma, net nenorėjo apie tai girdėti. Tada jie iškvietė vokiečius.
- T: Vokiečiai atėjo prie mūsų namų su šautuvais ir paklausė mamos, ar slepiame žydus. Mama pažvelgė vienam tiesiai į akis ir be menkiausio dvejojimo atsakė: „Ieškokit, jei norit.“ Tada apsisuko ir nuėjo į virtuvę.
- E: Tuo metu sklido gandai, kad miškuose ar kaimo sodybose besislapstantys žydai turi ginklų. Todėl vokiečiai bijojo pirmieji eiti į kluoną – tas, kuris žengtų pirmas, galėjo žūti. Jie tik apėjo kluoną iš išorės, atliko kratą namuose, apklausė mūsų brolių Romualdą, šiek tiek pasivaikščiojo po apylinkes ir išvažiavo.

- T: Tąsyk buvau išsigandęs kaip niekada. Iki šiol prisimenu tą jausmą. Bet nuo to laiko nebejaučiu baimės – tai, ką patyrėme per karą ir po jo, visam laikui ją išmušė iš manęs.
- E: Iškart po išlaisvinimo Chaimas ir Vava grįžo į savo namus, esančius prie turgaus aikštės. Tačiau jiems buvo labai sunku – nuolat buvo užpuldinėjami, žmonės elgėsi su jais bjauriai. Kad nesijaustų vieniši, lankėme juos kasdien.
- T: Deja, vieną dieną nespėjome ateiti laiku – kažkas nužudė Vavą. Tai buvo smūgis ne tik Chaimui, bet ir mums.
- E: Po šios tragedijos Chaimas pasikeitė vardą į Henriką ir netrukus išvyko į Ameriką.
- T: Prisimenu, kaip atsisveikino su mumis ir mūsų tėvais – iš kažkokio maišo ištraukė keptuvę ir padovanojo ją mūsų mamai. Jam buvo atimta viskas – tėvai, broliai, seserys, pusbroliai, seneliai. Visi nužudyti. Jis liko visiškai vienas. Tačiau atsisveikindamas padovanojo mums tą kvailą keptuvę – nes daugiau beveik nieko neturėjo. Mama ją priėmė, ir daugelį metų ji tarnavo mūsų namuose – kaip priminimas apie Grinšpanus.

EUGENIUSZ PARCZEWSKI & TADEUSZ PARCZEWSKI

Place of rescue of Jews:
Sławatycze, Poland

ANNA AND DOMINIK PARCZEWSKI, ALONG WITH THEIR CHILDREN, SAVED WAWA GRYNSZPAN AND HIS SON CHAIM FROM DEATH. AFTER 1946, CHAIM EMIGRATED TO THE UNITED STATES. ABOUT 1,300 JEWS LIVED IN SŁAWATYCZE. ALMOST ALL WERE MURDERED DURING OPERATION REINHARDT OR THROUGH FORCED LABOR.

ZOFIA BUBLIK

BORN ON MARCH 20, 1924 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Giving a child away to strangers, even if it meant saving its life, was always a very risky, and emotional decision. Parents often gathered money from somewhere, which was very difficult in the ghetto. They would get rid of wedding rings, pack a silver spoon and a card with the name and surname in diapers, and dispatch the prepared “bundle” via envoys to an unknown destination. In most cases, smuggled children ended up in foster families who loved them, and this is how they survived the war. But it was not always like that. Sometimes people took the child in, but after a few days, due to fear or dishonesty, they returned the child to the ghetto. Unfortunately, often without the money and valuables, which they kept for themselves. Lack of financial resources and uncertainty about the child’s fate prevented the parents from taking another risk, and these little ones later died with them in Treblinka, Bełżec, or simply starved or died of disease in the ghetto.

One of these children who were sent back was Ruth Skowrońska. Her parents ran a small bakery in the ghetto, and their nephew, Moszka, would take the cookies to town and sell them, all illegally, of course, to my parents, Roman and Stanisława. They not only gave him money, but also flour, sugar and whatever else was needed. Dawid and Hanna Skowroński sent their little Ruth to someone in our town so that she would be safe, and they themselves fled towards Warsaw. Families often split up so that, in case of an incident, someone could survive. Unfortunately, those entrusted with caring for the children sometimes returned them to the ghetto, even when the liquidation of the ghetto began. The Germans and Ukrainians shot people as if they were ducks. They dragged them out of hiding places, dragged them onto the streets, and tormented them mercilessly before they killed them. Jews tried to

save themselves by escaping the ghetto. They fled to the forests. They hid in the houses of different farmers. At that time, little Moszka took Ruth and risked everything to get out of the ghetto and bring the little one to us. My parents immediately took in the child, whom we called Krysia from then on, and whom we loved with all our hearts. The ghetto was gone, and even the Jewish labor camp had been liquidated by the Germans. They went around the towns and villages looking for hidden Jews. The fear was enormous. They shot both Jews and Poles, and even killed small children, if they found them hidden somewhere in stables or cemeteries. Some of our neighbors were also hostile towards people like us, those who were helping. One day, Mom, in tears, brought us an anonymous letter in which someone warned us that we had to get rid of “this unnecessary furniture from the house” or else there would be consequences. Dad activated all his contacts and managed to find Hanna, who had false documents and was working in Chyliczki near Warsaw. David, unfortunately, was no longer alive.

We fled our city under the cover of night and after a few days we reached Hanna, with whom we lived in one room. It wasn’t very comfortable, but it was quite safe. We divided the duties among us; everyone had something to do. We even joked that Hanna was now hiding us. That’s how we lived to see liberation.

Afterward, we all returned to Sokołów for a while, and Hanna, along with her little one, left Poland. Years later, we learned that after Moszek left Ruth with us, he returned to his own people in the ghetto. Maybe he wanted to save someone else? Maybe he didn’t want to live without his family? Maybe, maybe, maybe...all those murdered people will never answer such questions.

Atiduoti vaiką svetimiems žmonėms – net jei tai buvo vienintelis būdas išgelbėti jo gyvybę – visada reiškė milžinišką riziką ir buvo lydimas neapsakomų emocijų. Tėvai gete kažkaip sugebėdavo surasti pinigų – o tai buvo be galo sunku – atsisveikindavo su vestuviniais žiedais, įvyniodavo į vystyklus sidabrinį šaukštelį, pridėdavo lapelį su vaiko vardu ir pavarde ir tokį „ryšulėlį“ per tarpininkus išsiųsdavo į nežinią.

Tokiu būdu perduoti vaikai dažniausiai patekdavo į mylinčių globėjų šeimas ir išgyvendavo karą. Tačiau ne visada taip pasisėkdavo. Kartais žmonės priimdavo vaiką, bet po kelių dienų, išsigandę ar vedini nešvarių ketinimų, grąžindavo jį atgal į getą – deja, dažnai jau be pinigų ar brangenybių, kurias pasilikdavo sau.

Dėl lėšų trūkumo ir visiškos nežinios apie vaiko likimą tėvai dažniausiai nebegalėdavo ryžtis antram bandymui, tad šie mažyliai vėliau žūdavo kartu su jais Treblinkoje, Belžece (lenk. *Bełżec*) arba mirdavo gete – nuo bado ar ligų.

Viena iš tokių gražintų vaikų buvo Ruta Skovronska (*Ruth Skowrońska*). Jos tėvai gete turėjo mažą kepyklėlę, o jų sūnėnas Moška (*Moszka*) nešdavo pyragaičius parduoti į miestelį – žinoma, nelegaliai. Mano tėvai, Romanas (*Roman*) ir Stanislava (*Stanisława*), ne tik sumokėdavo už kepinius, bet ir duodavo miltų, cukraus bei kitų reikalingų produktų.

Davidas ir Hana Skovronskiai (*Dawid i Hanna Skowrońscy*) išsiuntė mažąją Rutą kažkam mūsų mieste, tikėdamiesi, kad ją priglaus. Patys tuo metu pabėgo Varšuvos kryptimi. Šeimos dažnai sąmoningai išsi-skirdavo – jei vienas patektų į pavojų, kiti dar turėtų šansą išgyventi.

Deja, žmonės, kuriems buvo patikėta Ruta, netrukus ją grąžino – kaip tik tuo metu, kai gete prasidėjo didžioji tragedija: geto likvidavimas. Vokiečiai ir ukrainiečiai šaudė į žmones tarsi į antis, traukė juos iš

slėptuvių, vilko žeme, žiauriai kankindavo prieš nužudydami. Žydai bandė bėgti į miškus, slapstėsi pas ūkininkus.

Tuo metu tas mažasis Moška paėmė mažylę Rutą ir, rizikuodamas viskuo, ištrūko iš geto – atnešė ją pas mus. Mano tėvai nedvejodami priėmė vaiką. Nuo tada ją vadinome Krysia ir pamilome nuoširdžia meile. Geto jau nebebuvo – vokiečiai buvo likvidavę net žydų darbo stovyklą. Jie vaikščiojo po miestelius ir kaimus, ieškodami pasislėpusių žydų. Baimė buvo milžiniška, nes jie šaudė ne tik žydus, bet ir lenkus – žudė net mažus vaikus, rastus paslėptus tvartuose ar kapinėse. Kai kurie mūsų kaimynai buvo priešiška nusiteikę tokių žmonių kaip mes – tų, kurie padėjo žydams – atžvilgiu.

Vieną dieną mama, verkdama, parnešė anoniminį laišką. Jame kažkas įspėjo mus, kad turime atsikratyti „to nereikalingo baldo namuose“, kitaip sulauksime pasekmių. Tada tėtis pasitelkė visus turimus ryšius ir galiausiai pavyko surasti Haną (*Hanna*) – ji dirbo Chyličkuose (lenk. *Chyliczki*), netoli Varšuvos, naudodamasi suklustotais dokumentais. Deja, Davido jau nebebuvo tarp gyvųjų.

Iš mūsų miesto išvykome nakties priedangoje. Po kelių dienų pasiekėme Haną ir apsigyvenome kartu su ja viename kambarielyje. Tai nebuvo patogų, bet pakankamai saugu. Pasidalijome pareigomis – kiekvienas turėjome savo užsiėmimų. Kartais net pajuokaudavome, kad dabar tai Hana mus slepia. Taip sulaukėme išvadavimo.

Vėliau visi trumpam grįžome į Sokoluvą (lenk. *Sokołów*), o Hana su mažąja Ruta išvyko iš Lenkijos. Po daugelio metų sužinojome, kad Moška, palikęs Rutą pas mus, grįžo į getą pas saviškius. Gal dar bandė ką nors išgelbėti? O gal tiesiog nenorėjo gyventi be šeimos? Gal, gal, gal... Visi tie nužudyti žmonės jau niekada nebeatsakys mums į tokius klausimus.

ZOFIA BUBLIK

Place of rescue of Jews:
Sokołów Podlaski, Poland

THE SOKOŁÓW PODLASKI GHETTO WAS ESTABLISHED ON JANUARY 24, 1941 FOR ABOUT 6,000 JEWS, MOST OF WHOM DIED IN THE TREBLINKA EXTERMINATION CAMP, SEVERAL THOUSAND PEOPLE WERE MURDERED ON THE SPOT. RUTH SKOWROŃSKA WAS SAVED THANKS TO ZOFIA BUBLIK'S FAMILY.

